

НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРИТЕТ

Магистърски факултет
Департамент „История“

Пламен Светлозаров Буланов

ПРЕПОДАВАНЕТО НА ИСТОРИЯ И ЛИТЕРАТУРА В
УЧИЛИЩНАТА МРЕЖА В ПЕРИОДА 1879-1923 Г. И
БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ: БАЛКАНСКИ
СТЕРЕОТИПИ

АВТОРЕФЕРАТ

НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНА И НАУЧНА СТЕПЕН
„ДОКТОР“

Научен ръководител:
Проф. д-р Веселин Методиев

София
1

Съдържание

Обща характеристика, цел и актуалност на темата	3
Методи и източници на изследването	4
Увод. 1. Възродената българска държава и образът на „идеалния българин“. Идентичността като продукт на българската образователна система.....	4
2. Общ преглед на нормативната основа на училищното образование от края XIX на до 20-те год. на XX век.....	8
I Глава. Що е идентичност, нация и национализъм. Как протича „строежът“ на идентичността и нацията. 1. Идентичност, нация и национализъм.	10
2. Теоретични основи и зависимости на „множествената“ идентичност. Съвместяване на идентичности.	12
3. Гражданския (френския) и етническият (немския) модел формиране на нация.....	12
4. Формиране на балканските (християнски) нации.	13
II Глава. Учебното съдържание и формиране на модерната българска национална идентичност чрез преподаваните образи в учебниците от 1879 г. до края на XIX век. 1. Средновековие. Народностно потекло. Първите владетели. Образът на средновековния български владетел – езичник. Покръстване, славянството и „Солунските братя“. „Добрият“ и „лошият“ български владетел. Самуил и „лошите“ гърци.....	14
2. „Освобождение от гърците“ и възходът на Второто българско царство. Упадък на Второто българско царство. Загубеното царство, „храбрите“ турци и „лошите“ гърци.....	16
3. Представата за Българското средновековие.	17
4. Паисий и първите „лоши“ в учебниците по история – фанариотите и турците. Русия, славянството и „единоверието“. Новите български национални герои. Българинът – двусмислен европеец.	17
5. Автори и съставители на учебниците по литература в периода до края на XIX век.....	19
6. Герои, антигерои и гротески в учебниците по литература през XIX век.....	20
III Глава. Новият век и преподаването по хуманитаристика. 1. България в първите десетилетия на новия век.	21
2. Произходът на българите и образът на средновековния българския народ и държава.....	22
3. Образът на българския владетел – езичник и християнин. „Гръцкото робство“. Турците-завоеватели и лошите гърци.	23
4. Отец Паисий – началото на модерната българска идентичност. „Лошият“ турчин и „лошият“ грък-фанариот.	24
5. Русия, славянството и „единоверието“.	25
6. Български национални герои и роли за подражание.	27
7. Светът (и) отвъд Балканите.	28
8. Автори и основни теми в учебниците по литература през новия век.	29
9. Герои и антигерои в учебниците по литература от новия век.....	31
IV Глава. Учебното Съдържание като рефлексия на крахът на националните идеали и следвоенния радикализъм. 1. Българският крах след 1918 г. и земеделският радикализъм. 32	
2. Произход на българския народ. „Добрия“, „злополучния“ и „лошият“ владетел. „Лошите“ гърци и турци.	33
3. Началото на модерната българска нация / идентичност и „добрите“ герои. „Лошият“ турчин и грък-фанариот.	36

4. Българска Македония и пътят към Балканската война. Съюзническото предателство и първото голямо разочарование. Междусъюзническата война.	39
5. Първата световната война и второто голямо разочарование.	40
6. Русия и славянството.	41
7. Светът извън България и обобщеният образ на преподаваният / желаният българин.	42
8. Нови и стари автори в учебниците по литература през време на Земеделския режим.....	43
9. Теми, „добри“ и „лоши“ герои в учебната програма по литература непосредствено след Първата световна война. „Вероломният“ византиец, турчинът-рушител и новият герой – българският войник.	44
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	47

Обща характеристика, цел и актуалност на темата

В основата си настоящият дисертационен труд разглежда и анализира съдържанието на учебниците по история и литература, одобрени от Министерството на народното просвещение, и ползвани в учебния процес в страната в периода 1879-1923 г. В това съдържание са търсени и (смея да твърдя) намерени послания към младите читатели, формиращи представата им както за себе си, така и за света около тях. Послания, показващи „добрия“ и „лошия“ герой в националния разказ, „добрия“ и „лошия“ модел на поведение. Послания, показващи (подказващи) целите на националната общност. Чрез тези послания и примери, се цели да се разбере каква идентичност овластените политически елити вменияват на подрастващите. Какъв е българският национализъм, кои са „болките“, слабите и силни места на българското национално самосъзнание. Друга основна цел на изследването е да се открият „движенията“ и промените в официализирания национален разказ, произтичащи и зависещи от конкретния (към онзи момент) политически климат в и извън страната.

Актуалността и значимостта на темата намирам в няколко основни причини. Изследване в този вид към настоящия момент не е правено и настоящият текст би могъл да запълни тази празнота. Чрез анализа, който текста предлага, би могло да се разбере по-добре мотивацията, която движи крупните политически и социални процеси в българското общество в разгледания период. Може да се разбере по-добре произхода и „движението“ в самозащитния характер на българския национализъм. Освен всичко останало, може да се разбере, или поне отгатне, каква идентичност носят в себе си значими (за добро или лошо) за българската история хора като Андрей Ляпчев, Александър Малинов или Богдан Филов. Хора, които във връхната точка на своите политически кариери, са ръководили цяла една страна и народ, но са формирани (повече

или по-малко) като личности с изградена идентичност и светоглед тъкмо в разгледания период и тъкмо с помощта на разгледаните учебници.

Методи и източници на изследването

Основният метод на изследването е критичният анализ на текстовете от учебниците по история и литература от прогимназиалния и гимназиалния курс на обучение, одобрени от МНП и ползвани в страната в периода от създаването на модерната българска държава до Земеделския режим включително. Основните български автори или съавтори на ползвани учебници по история са Стефан С. Бобчев, Драган Манчов, Добри Ганчев, Райчо Каролев, Йордан Попгеоргиев, Константин Грънчаров, дуото Иван Пастухов и Иван Стоянов (като през 20-те години И. Пастухов издава учебници самостоятелно), Иван Попов, Иван Кепов. Най-ранният ползван учебник по история е с автор Ст. С. Бобчев и е издаден през 1881 г. в Пловдив. Най-късният е от 1923 г. с автор И. Пастухов, също издаден в Пловдив. Ползвани са общо 41 учебника по история от прогимназиалния и гимназиалния курс. В тях са включени и преводни руски учебници, одобрени от МНП и ползвани в образователния процес.

Основните български автори или съавтори на ползвани учебници по литература са Драган Манчов (отново), дуото Димитър Мишев и Стоян Костов, Иван Пеев-Плачков, Иван П. Церов, Иван Дорев, дуото Иван Кравков и Христо Иванов и Божан Ангелов. Най-ранният учебник е с автор Д. Манчов и е издаден в Пловдив през 1886 г. Най-късният е с автор Б. Ангелов, издаден е в София през 1922 г. Ползвани са общо 18 учебника по литература (христоматии).

Увод. 1. Възродената българска държава и образът на „идеалния българин“. Идентичността като продукт на българската образователна система.

През лятото на 1879 г. се създава модерната българска държава. Нейните „учредители“ в Търново следват европейския модел за държавно „строителство“: властите са разделени, основните права и свободи на индивида са гарантирани, властта е представителна и мандатна. Образованието е светско, контролирано от държавата, и организирано в различни степени, обхващащи (теоретично) цялото население на страната. Тъкмо поради теоретичния пълен обхват и задължителния характер, до определена образователна степен, то се превръща в един от най-мощните инструменти на овластените елити за формирането на националната идентичност.

Най-важните за тази цел учебници, са тези по история и литература. Това е така, понеже историческият спомен, знанието за общото минало и произлизащото от това чувство за един непрекъснат и неспирно надграждащ се „живот“ на националната общност, са само част от националната идентичност. Другата особено важна съставка от нея е не просто този разказ и това знание за историческото минало само по себе си, а *начинът* по който то се тълкува, с други думи начинът, по който се разказва. Тъкмо чрез тълкуванието на дадено събитие, действие или бездействие, та дори и на цели епохи, се изграждат внушенията, а от там и положителното или отрицателното настроение на публиката спрямо тези събития, епохи или личности. Благодарение на тези *внушени* оценки и настроения се изгражда националната идентичност. Тя е съвкупност от положителните качества, които националната общност неизменно си самоприписва като принадлежащи ѝ „по рождение“, както и от онези качества и достойнства, за които е вменено на публиката, че са добити в хода на „битката“ ѝ с всички заобикалящи националната общност „врагове“ и „неприятели“.

Българските политически и обществени елити са добре запознати със силата на тези внушения. Не са чужди и на знанието, че благодарение на тези, и други подобни на тях внушения, се легитимира (или най-малкото обяснява) дадена политика или политическо бездействие. Нещо повече: чрез подобни, по същество идентичностни внушения, е възможно да се прикрие и истинската цел на политическото действие или бездействие. Ето как неизбежния изходен продукт от тази система на скачените съдове, е една винаги политизирана (политически мотивирана) история на миналото на националната общност. Училищният учебник по история се явява един от основните и най-лесно разпознаваеми инструменти на това политическо мотивирано вменяване на идентичностни показатели.

Другият особено подходящ инструмент за вменяване на образи, настроения и неизбежно получаващата се от тях идентичност, е учебникът по литература. Литературата е красива, тя е изкуство, тя е *усещане*, тя е твърде много неща. Освен всичко останало, тя е и *емоционален (пре)разказ* за миналото. В този емоционален (пре)разказ всички мъки и радости по преживени възходи и падения, биват подсилени, описани по особен силен и въздействащ начин, чрез който се разкриват колективните (общностните) явни и прикрити болки и приятни трепети. Иначе казано освен всичко останало, литературата се явява и писменото свидетелство за емоционалното възприемане на националната (регионалната) общност за собствената ѝ история.

Това обяснява защо училището, с неговите учебници по история и литература, е едно добро начало, от където можем да започнем да търсим основите на българската идентичност.

Училището е най-мощният инструмент, с който държавата (или елита) успява да достигне до всеки един свой отделен индивид и до всички индивиди едновременно. Всеки един индивид, навършил нужната възраст, „отбива“ определен със закон срок в държавните образователни институции. В тях той получава отговор на въпроса „Кой съм аз?“, в тях и се запознава с българският национален разказ, който учи кои сме ние българите, къде се намираме и към какво се стремим. Ето защо „според повечето изследователи, училищният учебник може да се разглежда като „идеологически продукт“, като средство за политически контрол на властващата администрация от образованието, или като стока и културно благо с нетрайна употреба.“¹ Освен че учебникът отразява обществото, което го създава, „в него са заложени ценности, начини на поведение, стереотипи или идеологията, която характеризира господстващия начин на мислене“. С други думи (говорейки специално за образованието по история и литература) в учебникът първо се изгражда образът на едно желано и „идеално“ общество, и след това на подрастващите им се „подказва“ да бъдат, да строят и да опазват този образ. „В такъв смисъл учебникът е инструмент за пренос на подбрани знания“ и „чрез него се увековечават ценности, традиции, норми и митове“² и именно това представлява строежът и пропагандирането на националната идентичност.

Модерната българска държава не прави изключение от това правило. „На Българското княжество, като на всяка модерна държава през XIX век, е дълбоко присъща идентифициращата и социалномодернизираща роля на училището, т. е. да формира не само съответстващ на модерността културен и социален климат, но и национално самосъзнание.“³ Това е нужно за да се легитимират българските обществени и политически елити, нужно е и за да се постигне „сплотеност“ на обществото, а от там и по-висока степен на обществена организация. Но е нужно и за да се преодолее политическата разпокъсаност на българският народ и да се съхрани неговата културна цялост. В този смисъл българското училище се изгражда като национална институция, която концентрира „инструменти за изграждане и осигуряване на националната

¹ Табакова, К. Учебникът по история – дидактически аспекти. Университетско издателство Св. Климент Охридски, София 2013, с. 13

² Пак там, с. 13

³ Радева, М. Училищното историческо образование в България (1878-1944), ИК Гутенберг, София, 2008, с. 45

идентичност чрез изучаване на предмети от групата на обществените дисциплини⁴ като български език и литература, история, география, вероучение и гражданско учение.

За да се добие представа за основните „страни“ на вменияваната национална идентичност е нужно в текстовете на учебниците да се открият „лошите“ и „добрите“ герои на националния разказ. „Лошите“ герои са нужни, за да се покаже на подрастващата публика всичко това, което тя не трябва да бъде. Но също така и чрез тях се показва контрастиращия положителен образ на българина. Образът на „добрия“ герой е нужен за да се покаже какви симпатии хранят българските обществени и политически елити, а и към каква външна и вътрешна политическа „линия“ се стремят.

От друга страна този образ може да се приеме и за своего рода пропагандатор на желаните от държавата положителни качества, които да се възприемат и към които да се стремят подрастващите. В интерпретацията на сблъсъкът между „добрите“ и „лошите“ се ражда специфичен национален разказ, който от своя страна провокира създаването на определен вид национализъм, който също може да бъде потърсен в разглежданите учебници.

Модерната българска идентичност и национализъм „прохождат“ изпод перото на Паисий в края на XVIII век. През 1762 г. Паисий пише своята „История славянобългарска“. В нея се откриват основните признаци и носители на националното – общ език, общи исторически спомени и култура. Така, ако през 1762 г. Паисий възкликва гневно „Защо се срамуваш, неразумни, да се наречеш българин и да говориш езика си?“ като по този начин извежда на преден план един от важните носители на „националното“ – езика, то султанския ферман от 1870 г. напомня другия важен носител – религията. По този начин образът на „идеалния българин“ започва бавно да добива очертания: той е българоезичен, той е православен-екзархист, той се чувства съпричастен към българската история и традиция, българските царе, патриарси и българските мъченици. Счита за нужно да обърна малко повече внимание на този образ на „идеалния българин“, тъй като именно нему (къде явно, къде не) се пада централната роля в настоящия анализ, както и в учебниците, на който този анализ се опира. Постигането му е и желаният краен резултат на хуманитарното, и по-точно историческото и литературното образование в училищата. „Идеален българин“ е тъкмо този индивид, към който е насочен „интереса“ на българската външна политика от 1879 г. до 1944 г.: той е етнически българин, ползващ български език и е православен-екзархист. Иначе казано

⁴ Пак там, с. 49

именно това е идентичността, която българската държава припознава за „своя“. Тук се проявява и един неизбежен недостатък в създадения образ на „идеалния българин“ – той е толкова идеален, че изключва немалкото българи, които не се вписват в „идеалните“ рамки, като българите-мюсюлмани, гагаузите, българите-патриаршисти, а до някъде и българите, изповядващи някоя друга деноминация на християнството.⁵

Разказът за миналото създава настроения за настоящето. Освен това и поставя цели за бъдещето. Паисий използва това и казвайки, че българите са имали царе и патриарси, подсказва на читателя идеята българите отново „да се сдобият“ с царе и патриарси. Иначе казано той „агитира“ за българска самостоятелност (независимост), което по същество представлява израз на български национализъм. В този смисъл национализмът, пропагандиран от Паисий, е градивен. Той е насочен срещу гръцката културна доминация и турската (османската) политическа власт. Но той и подсказва на четящия или слушащия да защитава българската култура и да „построй“ българска политическа самостоятелност. Това е пример за само една страна от българският национализъм, който започва с Паисиевата история, и който лежи в основата на Възраждането и бива „наследен“ и надграждан след 1879 г.

След тази дата около една трета от българите се сдобиват с (достатъчна) политическа самостоятелност, която им дава възможност да оформят и защитят българската национална идентичност за нуждите на новата държава. Към средата на XIX век Паисиевото наследство е вече окончателно утвърдено и устойчиво наложено в българското самосъзнание, което означава че българите възприемат своята нация като етнорелигиозна, а не като „гражданска“ от френски тип.

Политиката, провеждана от модерната българска държава, а и обществено-политическите отношения в обществото, са подчинени именно на тази модерна, възрожденска по произход, идентичност на етнорелигиозна нация.

Общ преглед на нормативната основа на училищното образование от края XIX на до 20-те год. на XX век.

Още със самото начало на модерната българска държава изграждането на светска образователна система по европейски образец се приема като част от строежа на

⁵ Стоянов, Л. Нация, държава и институции, ИК Гутенберг, София, 2012., с. 253, Бужашка, Б. Езикът като етнообразуващ фактор (Някои примери от България, Македония и Гърция). В: България – национална и европейска идентичност. Университетско издателство на Варненски свободен университет, Варна, 2001., с. 47

модерната държава.⁶ В началото с организираното просветно дело се занимава Отдела на народното просвещение и духовните дела при Канцеларията на руския императорски комисар, който функционира до изтичането на мандата на Временното руско окупационно управление на 25 юни 1879 г. Завеждащ отдела е руският поданик с български произход Марин Дринов. Всички постановления, решения и заповеди, издадени от въпросния отдел, имат временен характер и са в сила до приемането на редовни закони от Министерството на народното просвещение от българските правителства в следващите години.⁷

Най-важният документ, издаден от Дриновия отдел в този период, е „Привременния устав за народните училища“ от лятото на 1878 г. Първият български (постоянен) образователен закон се приема 2 г. по-късно. Това е „Законът за материалното поддържане и учебното преустройство на училищата“ от 1880 г. В началото на 1885 г. се приема нов „Закон за обществените и частните училища“.

Нова промяна в нормативното устройство се внася в началото на 1892 г. с новия „Закон за народното просвещение“, съставен от екипа Георги Живков (просветен министър) и проф. Иван Шишманов (по това време началник на отделение в МНП). С този закон се централизира системата и се внасят някои изменения. Курсът на основното образование започва при навършване на 6-годишна възраст и е 6-годишен, като е разделен на три степени, всяка по две години. Средните училища – гимназиите – са с два курса на обучение, долния е 3-годишен, горния е 4-годишен, като в ранните отделения историята се нарича отечествознание и включва в себе си литература, география и гражданско учение.

През 1903 г. се въвежда нова учебна програма, а през 1909 г. се приема нов „Закон за народно просвещение“.

През 1921 г. най-вече благодарение на енергичния и амбициозен просветен министър Стоян Омарчевски правителството на БЗНС приема нов „Закон за народната просвета“, който постановява удължаване на задължителното образование от четири на седем години. На Стоян Омарчевски дължим една от българските образователни традиции, а именно започването на учебната година на 15 септември. Това съвсем не е случайно – според предходните закони тя започва на 1 септември за градските и средата

⁶ Иванова, Ц. Преподаването на история в българското училище – традиции и съвременни проблеми, Университетско издателство Епископ Константин Преславски, Шумен, 2013, с. 19

⁷ Задгорска, В. Историческата наука и образование в политиката на българската държава 1878-1912, Университетско издателство Св. Климент Охридски, София, 2004, с. 50-51

на месеца за селските училища. Съвсем в унисон със земеделската идеология на враждебно отношение към града и всичко градско, земеделският образователен министър явно, при това със закон, показва своите *предпочитания* към селското училище, по което приравнява и градското. Друго земеделско нововъведение, отново идеологически мотивирано, е изискването „4 часа седмично да се употребят за екскурзии в природата, работилниците, фабриките и пр.“⁸ Благодарение на земеделския режим, в България за пръв път се въвежда термина „професионално училище“. Неговата цел е да даде „на младежите от двата пола достатъчна специална подготовка за самостоятелно упражняване на дадена професия в областта на народното стопанство или за помощен стопански персонал.“ Професионалните училища биват земеделски, рибарски, занаятчийско-железарски, столарски, домостроителни, каменоделски, кошничарски, грънчарски, копирно-технически, девически стопански, кожарски, килимарски, шивашки (за горни дрехи), общарски, печатарски (типографски) и търговски.

Макар и фундаментално разумни и нужни, професионалните училища, също безспорно са плод на специфичната идеология на Земеделския съюз. Не е случаен и факта, че тъкмо земеделските професионални училища биват посочени в закона на първо място.

Средното образование остава разделено на реални училища и класически гимназии. Другият вид средно образование е педагогическото, добивано в педагогически училища.

Изключение от всички изброени до тук учебни заведения и програми, правят професионалните училища, както и новата категория „специални училища“. В общия случай специалните училища биват откривани при дадена институция, която се нуждае от строго специфично подготвени кадри. Такива биват семинариите, Морското училище, всички фелдшерски и ветеринарни училища и пр.

I Глава. Що е идентичност, нация и национализъм. Как протича „строежът“ на идентичността и нацията. 1. Идентичност, нация и национализъм.

Идентичността се изгражда при досега на индивида със заобикалящия го свят. Основната част от нея (ако не и единствената) се състои в отговора на въпроса „Кой съм аз?“. Тя може да бъде полова, класова, регионална (географска), религиозна, етническа, национална. Индивидът е носител на повече от една идентичност – той е едновременно мъж / жена, студент / работник, православен / католик.

⁸ ДВ, бр. 37, 21 юли 1921 г.

Идентичността, както стана реч по-горе, е всичко, което се съдържа в отговорът на въпроса „Кой си ти? / Кой съм аз?“. „Идентичност“ е другото име на Аз-а, на Фройдовото Его. Отговорът на въпроса „Кой си ти?“ предполага да бъде „съчинен“ само от „обекта“ на интереса на питащия, и все пак откриването / построяването на идентичността е и двупосочен процес.

Антъни Смит дава класически примери за видовете идентичност: „Най-очевидна и фундаментална е половата принадлежност... По различни открити или по-незабележими начини половата ни принадлежност ни определя, определя и възможностите, с които разполагаме“⁹ („Аз съм мъж“). На второ място Антъни Смит поставя „категорията пространство или територия“, като под пространство и територия се има предвид както локална и регионална, така и надрегионална идентичност („Аз съм тракиец“, „Аз съм българин“). „Третият тип колективна идентичност е социално-икономически, категорията на обществените класи“ („Аз съм студент“, „Аз съм чиновник“). Четвърти вид колективна идентичност е религиозната („Аз съм православен“, „Аз съм атеист“). В същото време осъзнаването на тези основни градивни частици би било невъзможно, ако индивидът не е запознат с „другите“ от неговото близко или далечно обкръжение. Някои от характеристиките, изграждащи индивидуалността на даден индивид, се срещат такива, които съвпадат с характеристики, изграждащи индивидуалността на други индивиди. Опирайки се на тази общност на тези характеристики, отделните индивиди могат да бъдат разглеждани като част от обединени групи. Това ни води до понятието за групова или колективна идентичност.

Бенедикт Андерсън описва нациите като въобразени общности¹⁰. Това ще рече, че нацията, според него, не е примордиалистичен продукт на „наследството на дедите“, а резултатът от разпространението на печатното слово и (в повечето от случаите) в налагането на даден диалект за официален език на широка маса от хора. Това е основната „спойка“ на нововъобразената маса, всичко останало – „наследството на дедите“, общия произход, геройството на предците и т. н., е въпрос на „построяване“. Строежът протича по два основна начина – чрез създаването и популязирането на „народно“ и „полународно“ творчество, чиято цел е пропагандирането на даден мит¹¹, обслужващ

⁹ Смит, А. Националната идентичност, Издателство Кралица Маб, 2000, с. 13-14

¹⁰ Андерсън, Б. Въобразените общности, ИК Критика и хуманизъм, София, 1998

¹¹ Подобни митове, популязиращи големия български национален разказ, са песните за Крали Марко, представящи го като защитник на българите (християните) от „поробителите“ турци, всички песни за войводи и хайдуту, прославящи българската храброст и геройство, та дори и Вазовото творчество, което съвсем явно пропагандира „българщината“ и правотата на българщината над всичко останало.

интересите на въобразената общност (нация), или чрез пропагандните и образователни институции на държавата¹². Нацията е не само въобразена, но и политизирана идентичност, завършва авторът. Впрочем, това твърдение за неизменната политизация на идентичността и на нацията, се открива и в самото начало на настоящия текст.

Известният руски и съветски театрален актьор и теоретик Константин Станиславски казва, че ролята „цар“ не се играе – другите я играят. Всеки актьор може да се появи на сцената с пищен костюм, обсипан със злато, с корона на главата и със скипър, той може да издава заповеди и да се държи така сякаш останалите са длъжни да му се подчиняват. Но всичко това би било напразно ако останалите актьори на сцената не „припознаят“ в „царя“ цар. Ако останалите актьори не обръщат внимание на „царя“, не изпълняват „заповедите“ му, то тогава въпросният „цар“ би изглеждал като един жалък шут в гротесков пищен царски костюм. Ако, обаче, останалите актьори се кланят на „царя“, ако бързат да изпълняват заръките му, то тогава публиката ще остане убедена че на сцената в действителност присъства цар, а не шут в царски костюм. Царят е дотолкова цар, доколкото останалите са готови да го припознаят като такъв. Идентичността, лишена от оценката на другия, не е пълноценна. За да бъде тя повече или по-малко „действителна“, е нужно да успеем да убедим отсрещната страна да „признае“ нашите доводи.

. Теоретични основи и зависимости на „множествената“ идентичност.

Съвместяване на идентичности.

Интимното пространство на „родът“, на етноста, на религията и езика, всичко това бива, много или малко, изгубено в модерния информационен свят. Индивидът, „залят“ от информация, добива възможност да опознае и да се припознае като част от много и различни идентичности. Понякога тези идентичности могат да влязат в конфликт една с друга, но твърде често и биха могли да се препокрият, допълнят, или просто доразвият. „Носенето“ на повече от една идентичност от един индивид дава основание да се говори за присъствие на множествена идентичност. Индивидът никога не е само мъж / жена, само тракиец / българин, само християнин / атеист, само студент / чиновник или професионалист в определена сфера. Той е съвкупност от всичко това. Всяка една роля допълва другата. Той е носител на множествена идентичност.

¹² Тук се включват официални чествания, поднасяне на венци на паметници на „героично загинали“, тържествени заря-проверки, съдържанието на учебниците по история и литература и начина на преподаване на тези науки, отбелязване на 24 май като „деня на българската писменост“ и т. н.

. Гражданския (френския) и етническият (немския) модел формиране на нация.

Два са основните начини да се „построй“ една нация. Първият разчита преди всичко на „дейната помощ“ на държавата, в лицето на нейния владетел и нейните институции. Пример за подобен вид нация е френската. „Френският“ модел на гражданската нация приема, че всеки гражданин / поданик на държавата / монарха, принадлежи към нацията.

Теорията разглежда още един модел за формиране на нация. При този тип нацията се формира или в „чужда“ държава, или еднородна етническа маса живее в различни държави и заявява „желание“ да заживее в своя собствена (една) държава. До Наполеоново време немците живеят предимно в Свещената римска империя, която представлява един конгломерат от около 350 малки немски държавици. С напредването на Наполеоновата армия, която подчинява по пътя си немския свят, немските държавици са „окупирани“ на 42 с цел по-лесното им контролиране. Въпреки че немската етническа маса живее в 42 различни държави, тя осъзнава факта, че всички те говорят един и същ език, споделят сходни ценности и имат, малко или много, сходна история. Така към момента, в който немците осъзнават себе си като нация, те са „разселени“ в много и различни държави. Затова и в немското съзнание гражданството (или поданичеството) на някоя държава, не прави индивида задължително принадлежащи към дадена нация. Това, което показва даден индивид като част от нацията, е неговия език, споделена култура и исторически спомен.

Това е логиката на разсъждение и историческият път, през който се минава, за да се достигне до немския тип нация – „етническата нация“.

. Формиране на балканските (християнски) нации.

Друг вариант на този вид формиране на нация, е формирането на нация в „чужда“ държава, или държава, в която политическото и културното господство, се упражнява от етнос, различен от този, който се „самоизгражда“ в нация или се самоосъзнава като такава. Пример за подобно национално строителство може да се намери в лицето на балканските християнски нации, които са „самоосъзнати“ като такива в рамките на Османската империя.

В тези условия се формират балканските нации – те са контрапункт на „другите“, с които живеят в една империя, в една провинция, в едно населено място дори. Тъй като всички те (гърци, българи, сърби) са православни, основната разлика по между им, е

езика, затова и именно той се превръща в най-първичния носител на „националното“. През XVIII-XIX век, когато западната част от Европа с положителност преживяла своето средновековие и достигнала „зряла“ възраст, „изнемогващи под господството на западащата Османска империя, но и на своите корумпирани елити, възприели компромисно поведение спрямо чуждия деспотизъм, балканските народи в последствие са сведени до крайна културна и социална изостаналост“¹³, а това води до една обща всебалканска зависимост. Поставени в тази нелюбезна действителност, балканските християни търсят утеха и спасение в миналото, което твърде често има свойството да бъде такова, каквото пожелаем да бъде разказано. „Преоткриването на историческото минало от балканските народи е резултат на силен копнеж за чувство на достойнство и на желание да посочат пример за едно по-добро време в съвместния им живот, което да смекчи чувството на разруха и нещастие от настоящето“, ето защо не е чудно, че „сърбите и българите се обръщат към славното си средновековно минало“¹⁴, докато гърците търсят корените си в Древна Елада. Тъкмо това свойство на балканското Възраждане, ще постави началото на модерните балкански историографии, а те, от своя страна, ще се превърнат в особено мощен политически инструмент за „строежа“ и съхранението на нацията.

Формирането на балканските християнски нации протича подчинено на няколко общи характеристики. При този процес има липса на антиклерикален национализъм, вместо него нациите се формират в съвършено съзвучие и активно взаимодействие и взаимно подпомагане с Църквата. Поради „еластичността“ на последната – в източноправославния ѝ вариант – и способността ѝ да еволюира в много и различни национални църкви, тя се оказва един от основните политически инструменти на Балканите, „произвеждащи“ и манифестиращи „националното“.

Вследствие на всичко това е видимо, че балканските християнски нации са етно-религиозни.

II Глава. Учебното съдържание и формиране на модерната българска

¹³ Китромилидис, Пасхалис. От кръста към флага. Аспекти на християнството и национализма на Балканите, Издателство „Парадигма“, София, 1999, с. 56

¹⁴ Пак там, с. 57

национална идентичност чрез преподаваните образи в учебниците от 1879 г. до края на XIX век. 1. Средновековие. Народностно потекло. Първите владетели. Образът на средновековния български владетел – езичник. Покръстване, славянството и „Солунските братя“. „Добрият“ и „лошият“ български владетел. Самуил и „лошите“ гърци.

За авторите на учебниците по история в този период българите са славяни. Последните се описват като една голяма еднородна общност от индивиди, които в хода на времето заживяват в различни части на Източна и Централна Европа, а с това и се построяват разликите между тях. Една част от това славянско племе решава да се нарече „сърби“, други „поляци“ и т. н. „Най-подир онези славяне, които преминали отсам Дунава, та се заселили на Балканский полуостров, както ще видим, се нарекли българе... Както видяхме, ние българите сме един клон от голямото славянско племе, от което са русите, чехите, сърбите и др.“¹⁵ Другаде се казва, че южните славяни населяват земята на юг от Дунав и те „се делят на два главни купа: на българе (в Мизия, Тракия, Македония, източна Албания и една част от Тесалия и Епир) и на сърбе.“¹⁶

Българските владетели присъстват в учебниците по история с малки описателни „портрети“, изреждащи сметнатите за най-важни моменти от управлението им. Тези портрети започват (съвсем очаквано) с Аспарух¹⁷. За него се казва, е че е повел една част от българите към Дунава и се е сражавал в безчет битки. За Аспаруховия наследник „Терберий или Требел“ се казва, че в битка с Византия е разширил „българското господарство“ с областта Загорие. С това и се изчерпва неговия портрет според Бобчевия учебник от 1882 г.¹⁸ Другаде на Тервеловата фигура се вменява много по-голяма значимост и „юначество“. „На негово време българите се усилили много. Казват, че Требел държал в ръцете си съдбината на Византия.“¹⁹ Като цяло образът на българския владетел-езичник не страда от своето езичество; той е почти винаги „силен“ и „юначен“ воин-победител. Отделя се специално място на светите братя Кирил и Методий, но, разбира се, във фокуса на текста се поставя княз Борис I (852-889). Покръстването е герой само по себе си. Добри Ганчев пише през 1892 г., че „за причините, които са накарали Бориса да приеме християнството, разпо се говори.“ Например, че „нарисуваната в

¹⁵ Бобчев, Кратък учебник..., 1882, с. 4-6

¹⁶ Манчов, Учебник Българска история ..., 1884, с. 5-6

¹⁷ Редно е да се спомене, че формално „се започва“ с Кубрат, но във всички разглеждани учебници Кубратовата роля е повече от скромна, тя е сведена само до знаменития момент със снопа пръчки на смъртния му одър.

¹⁸ Бобчев, Кратък учебник..., 1882, с. 8

¹⁹ Манчов, Учебник Българска история ..., 1884, с. 9

царский дворец от някой си калугер картина, която изобразявала страшний съд, така подействувала върху царя, щото той се уплашил от бъдещите мъчения и, за да се избави от тях, решил да приеме християнството. Това са гръцки приказки.“ Ще рече, че за един от най-светлите, според универсалния християнски мироглед в европейската цивилизация, акт (Покръстването), според „гръците“ се крие владетелското малодушие и обикновен егоистичен страх. Със светите братя и създадената от тях писменост старите гръцки богослужебни книги се сменят с такива на български език. Многократно, във всички разгледани учебници, се повтаря, че „гръцките“ книги и свещеници, били изгонени (изпъдени, напъдени), изхвърлени/захвърлени и т. н. Само по себе си това е достатъчно за да се добие представа какво е отношението на „официализирания“ български исторически разказ, и хората които го създават, към всичко гръцко. Лошият владетел не е езичникът, а слабият цар-воин и „мързеливият“ владетел.

Учебниците по литература повтарят тези по история, като поставят владетели като Тервел и Симеон на пиедестал.

2. „Освобождение от гръците“ и възходът на Второто българско царство.

Упадък на Второто българско царство. Загубеното царство, „храбрите“ турци и „лошите“ гръци.

Византийското владичество, очаквано, не се радва на положителна оценка. Българите във Византия, според Ганчев, страдали под „разложените и лакоми за пари гръцки управители и изобщо чиновници“, които „притеснявали народа до нямай-къде“²⁰. Този период бива наричан „гръцко робство“, показвайки недвусмислено отношението към гръците. Братята Асен и Петър и династията, която основават, са представени в изключително положителни краски. Последния изцяло положителен и силен български владетел, представен в учебниците, е цар Иван Асен II. Слабите герои не са желани в българския национален разказ. Затова и те биват изтласквани вън от колективния спомен, а на тяхно място учебниците ни запознават с една ненужно дълга и отегчителна военна хроника, която в по-късните учебници (например Ганчев 1892 г. и Бобчев 1897 г.) е разнообразена с информация за роднинските връзки между различните балкански владетели от XIV век. Всички владетели след него, по едно или друга причина, биват оценявани или като изцяло слаби, или като недостатъчно решителни.

Османското завоевание в учебниците по история е показано с „равен глас“. В учебниците по литература, обаче, то е представено като изключително жестока рана.

²⁰ Ганчев, Учебник по българската история..., 1892, с. 36

Въпреки всичко, обаче, не турците са представени като „лоши“, а гърците: „Една от най-важните причини за падението на българското царство била влиянието на Византия. Византийците в средните векове се намирали на твърде долна степен в нравствено отношение...“²¹

3. Представата за Българското средновековие.

Българското средновековие се употребява като източник за славно минало, като повод за национална гордост. Езическият владетел е по правило войн-победител, носител на юначното геройство. Рядко пъти бива „непобедим“ (кан Тервел), още по-рядко – „мъдър“, „ученолюбив“ (кан Крум). Владетелят-християнин носи много от положителните качества на своя предшественик. Тези владетели-християни, които са се отличили бойното поле отново биват представени в ролята на война-победител (цар Иван Асен I), но те вече не са тъй много, както в предходния езически период. Тук вече се открива и идеята за мъченическото геройство, което е сложено не по-ниско от юнашкия героизъм на „война“ (цар Самуил).

„Лошотията“ на гърците не се изчерпва само с техните военни походи срещу България. Тя минава границите на „обикновената лошотия“ и добива особено централно значение – именно тя стои в основата за турското завоевание на българските земи, защото „гърците“ развалили българите, сношавайки се с тях, и по този начин убихи естествената българска войнственост и добродетели и така са превърнали българите в лесна плячка за врага.

4. Паисий и първите „лоши“ в учебниците по история – фанариотите и турците. Русия, славянството и „единоверието“. Новите български национални герои. Българинът – двусмислен европеец.

Още с първите модерни учебници по история, появили се непосредствено след 1878/9 г. се започва култът към Паисий и неговото дело. В Паисиевия разказ, по силата на редица исторически реалности, „лошите“ са гъркът-фанариот и турчинът. Тези „лоши“ стават постоянна част от българският национализъм – той се стреми към добиване и опазване на културна независимост (образът на гърка-фанариот) и към добиване и опазване на национална независимост (образът на турчина). Всичко това има значение, защото и „големият национален разказ“, преподаван от училищната мрежа на вече самостоятелната българска държава, следва тази логика: „обществото се намирало още под тежко фанариотско притеснение“, пише Манчов, описвайки съвещание при

²¹ Ганчев, Учебник по българската история..., 1892, с. 74-75

Вселенския патриарх „грък“ от 1858 г. „Още на първото заседание гърците се показаха големи врагове на българите, та много български представители напуснаха събранието и се разотидоха по дома си ядосани на гръцкия политически фанатизъм.“²² През 1897 г. Стефан Бобчев говори за „фанариотско владичество.“²³ За „гръцко иго“, визирайки същия период, се говори и в други учебници²⁴. „Лошият турчин“ в учебниците от XIX век е предимно страна в несправедливата данъчна система на Османската империя, натоварваща в по-голяма степен немюсюлманите за сметка на мюсюлманите, както и основен действащ в колективни и единични насилия срещу християните. Още нещо: „лошият“ турчин е много по-добър от „лошият“ грък-фанариот и при разните българо-фанариотски търкания обикновено е по-склонен да подкрепи българската страна. За което е и търсен като арбитър от българите.

Русия също присъства в учебната програма, и то изцяло в положителна роля. В Манчов учебник от 1884 г., например, се говори за това, че „още даровитий цар Петър I направил решителна крачка да се сближи с българите, които са най-ближний народ с русите по родство... Екатерина II, която следвала политиката на великий преобразовател на Русия, с юнашките си победи над турците, направила българите да мислят другояче за победителите си. Мощтеството и силата на турците се съсипали от единовенний им народ; мнението за непобедимостта на турците било разклатено.“²⁵ Прави впечатление привилегированата позиция на Русия в българските учебници. Това не е без обяснение. И австрийците водят не по-малко войни с турците от руснаците, следователно не малко българи са гледали с надежда за помощ към Австрия (както правят по-късно с поглед, отправен към Русия) поне до около края на XVIII век. Но в края на краищата именно руснаците, а не австрийците, стигат със своите войски до Цариград.

Може да се заключи следното: българските ученици от деветнадесети век учат, че са славяни, „най-близки по родство с русите-единоверци“. Руснаците са постоянните „добри“. Гърците и турците са „лошите“, но гръцката „лошотия“ е лукава и разчита на много и различни политически лостове, докато турската се опира преди всичко на суровата сила. Националните герои са просветителите, хората на перото, духовните водачи в Цариград, които започват и довеждат борбата за българска църква до успешен

²² Манчов, Учебник Българска история ..., 1884, с. 155-162

²³ Бобчев, История на българския народ..., 1897, с. 137

²⁴ Манчов, Учебник Българска история ..., 1884, с. 163

²⁵ Манчов, Учебник Българска история ..., 1884, с. 155

край. Въръжените брадати мъже в Балкана, както и хъшовете в букурещките кръчми, са част от историята, но далеч не и централна такава.

Автори и съставители на учебниците по литература в периода до края на XIX век.

Учебниците по история рисуват картината на миналото и „подказват“ настроения в настоящето, отправени към бъдещето, с претенцията за „научност“. Учебниците по литература правят същото, но с някои основни разлики. Първата се състои в това, че литературата по същество представлява асоциативно изкуство. Възприемането му се постига чрез сложен мисловен процес на осъзнаване и осмисляне на прочетеното. Става дума не за строг научен текст, който представя факти (които, в края на краищата, могат и да се наизустят без реципиента да ги разбира) в логическа последователност. Литературното произведение, за разлика от научния текст, действа на всички сетива – то строи отделни „кадри“, до цели картини, та дори и светове. Иначе казано за да се достигне до посланието, отправяно от учебниците по литература, е нужна асоциативна мисъл, каквато е нужна и за настоящия им анализ. Вярвам че една от целите, които си поставят тези учебници, е създаването и тренирането ѝ.

Всички разгледани учебници по литература, съвсем очаквано, са разделени на различни тематични дялове, като в най-масовия случай те са два големи дяла – проза и поезия – разделени на свой ред на няколко поддяла. Те могат да бъдат „притчи“, „гатанки“, „пътеописания“, „народни песни“ и пр. В учебникът за долните класове²⁶ място намират и къси описания и миниатюри. С подобни миниатюри повече от другите присъства Иван Вазов („На молитва“, „Столицата в Сръбската война“, „Извън Солунските стени“, „Родопите“, „Иде ли?“, „Сиромашкия“, „Презморски съседки“, „Марко Краевич“). Сред българските автори, намерили място в учебника, се открояват имената на С. С. Бобчев, К. Величков, Стоян и Никола Михайловски, В. Друмев, З. Стоянов, баща и син Славейкови, Т. Бурмов, Л. Каравелов, Ст. Заимов, В. Кънчов, А. Константинов, Т. Икономов, Веселин (под който псевдоним откриваме Тодор Влайков), Г. Кръстевич („Смъртта на Атила“). Сред по-видните чуждестранните автори, предложени в учебника не с „пътеописания“, а с „по-сложни“ литературни произведения, са: И. Тургенев; Е. Кантила („Орел и славей“, преведен от К. Величков);

²⁶ Пеев-Плачков, Христоматия за III клас..., 1894

Гьоте (прев. Й. Фаденхехт²⁷); Молиер („Ограбеният скъперник“, прев. М. Балабанов); Байрон („Затворник“); В. Юго (присъства предимно с няколко извадки от „Клетниците“) и Даниел Уебстър, и двамата преведени от Иван Соколов²⁸; Франсоа Фенелон; Лермонтов (прев. А. Константинов).

Интересно е, че сред тези „художествени“ описания на заобикалящия ни свят, място намира и описанието на граф Жозеф-Мари дьо Местр на Таблицата на ранговете, въведена в Русия от Петър I. Също и текст, озаглавен „Удоволствията в полето“ от Жан-Жак Русо. Интересното се състои, преди всичко, в това че в разстояние от няколко страници един от друг, в учебникът намират място двама коренно противоположни политически идеолози като граф дьо Местр и Русо.

Заклучението, което може да се направи от всичко казано до тук, е, че учебната програма по литература от XIX век е замислена тъй, щото учениците да се запознаят както с красотите на родната страна (описанията на Витоша, Рила и т. н.), така и с чудесата на далечни и екзотични страни (описанията на Африка, разказа за Ниагарския водопад и пр.). Същевременно учащият се стимулира да търси и открива красотата в заобикалящото го ежедневие: това се постига с художествените описания на сезоните, на утрото, та дори и на „термометра“. На вниманието на учениците е представена литературната класика на Европа и на Русия.

И, най-сетне, учебниците отиват до там, че да направят първата стъпка в запознаването на младите хора със сложни личности и политически учения като граф Жозеф-Мари дьо Местр и Жан-Жак Русо, консерватизмът и либерализмът.

Герои, антигерои и гротески в учебниците по литература през XIX век.

В първия ред на първия урок от 1886 г.: „Науката е четири очи; Никой не се радва научен; Мечка учат, па се научава, а пък човек да се ненаучи; Всичко е до науката.“²⁹ Така, още с отварянето на учебника, се запознаваме с първия добър герой – Науката.

Другият безспорен добър герой, без особена изненада, е Русия. Тъкмо нея откриваме в централната роля във вече посочения по-горе урок, озаглавен „Войната през 1877-1878 год.“ В образа на „добрата“ Русия се открива и огледалния образ на лошия герой – този път с известна изненада – Европа и католицизма.

²⁷ Йосиф Максимов Фаденхехт (1873-1953). Политик и юрист, университетски преподавател (професор), действителен член на БАН. Министър на правосъдието (1920-1922). Един от малкото, осмелили се да защитават обвиняеми през време на т. нар. „Народен съд“.

²⁸ Иван Вълчев Соколов (1844-1907). Националреволюционер, деец на Съединението.

²⁹ Манчов, Христоматия за долните класове..., 1886, с. 1

Априлското въстание от 1876 г., и най-вече насилията по потушаването му, са представени като продукт на британско подстрекателство (иначе казано „предателство“), и ето как „насърчените от нея (Великобритания) турци се раздражиха да избият съвсем мирните българи.“ Тъй, „съвсем без корист“ руския цар обявил война на Османската империя и благодарение на „победоносното оръжие на единородните и единовърните наши братя руси“³⁰ новосъздаденото българско княжество става факт.

Наред с тези „големи“ герои и антигерои – Науката, Русия и „лошия“ неправославен свят – откриваме и техните „малки“ събратя. Такъв един герой е образът на юнака, който с физическата си сила и храбростта си, се запечатва особено осезаемо както в колективното, така и в съзнанието на отделния (в случая) ученик или случаен зрител. Всички разгледани учебници по литература посвещават цял един раздел от съдържанието си (наречен ту „народен“, ту „героически“ епос), на този „юнашки“ герой.

Името му се мени според случая – той може да е или Марко Кралевик/Кралевич (една от многото вариации на Крали Марко, която се среща в разгледаните текстове), или Стоян воевода/хайдутин, Чавдар воевода, или пък просто безименното „Юначе“. Независимо от името, което носи в конкретната история, този герой е по същество един и същ: той е храбър, при все че съвсем не е глупав, водещото му достойнство е физическата му *моц*, той е поборник, но и закрилник на угнетените. И ако подвизите му нерядко са далеч отвъд здравия разум (често нашият герой е в състояние „с една ръка да помете двадесет“ недоброжелателя), то у зрителят никога не остава и частица съмнение относно безкористните и чисти мотиви за действията му.

Учебниците са съставяни с идеята за надграждане на знанията. Личи си, преди всичко, и че авторите и съставителите им са положили искрени усилия да дадат на публиката си максимално по количество и качество знание, покриващо широк спектър от теми. С други думи, целта на учебната програма по литература е да „произведе“ европейци.

I

I

I

Новият век поставя България и нейните елити в различна геополитическа
Глава. Новият век и преподаването по хуманитаристика. 1. България в
(международна), а и вътрешнополитическо обстановка. Новият век
първите десетилетия на новия век
завършва през 1913 г., когато основният български противник на Балканския полуостров
вече не е архаичната, мудна и разкъсвана от свои вътрешни проблеми Османска империя.

³⁰ Манчов, Христоматия за долните класове..., 1886, с. 103

На мястото на неефективната османска администрация и полиция, с която българските национално-освободителни движения се справят сравнително лесно, се появяват две нови модерни държави – Сърбия и Гърция. И ако в пределите на неефективната и корумпирана османска среда може да се действа с въоръжени мъже³¹, то в границите на тези държави с телеграф, явна и тайна полиция и редовна войска, това е твърде рисковано. През ХХ век с Русия и с българо-руските отношения ще се случат цяла поредица от много тежки събития. Освен това и 1913-та е годината, в която стремителният български възход, започнал още през 1860 г. и непознаващ друга посока, освен нагоре, се сгромоляса за пръв път. А тепърва предстои и следващият крах – този от 1918-1919 г. Разбираемо и очаквано е всичко това да провокира съответните идентичностни реакции.

2. Произходът на българите и образът на средновековния българския народ и държава.

Учебниците описват всички славянски племена и групи, измежду които четем за южнославянската група, която „се състояла от българи по долния Дунав, сърби и хървати по Драва и Сава и в северозападната част на Балканския полуостров и словенци в Истрия и по източните Алпи.“³² Прави впечатление безапелативното обявяване на българите за славяни в ранния (от 1907 г.) преводен учебник.

Другаде, обаче, четем друго. След кратко описание на новите византийски врагове – перси, араби и маджари – се казва, че „най-страшен враг за Византия се явил по северните граници на империята. Една част от туранското племе българи, начело със своя княз Аспарух, подчинило славянските племена, които живели между Дунава и Балкана и образували там своя българско ханство в 679 г. сл. Хр.“³³ Пълното „разминаване“ между българи и славяни откриваме и другаде: „българите били част от голямото хунско племе, дошло от Азия... Когато част от хуните тръгнала навътре из Европа начело с Атила... другата част – българите, продължавала да стои по старите си поселения край Черно и Азовско морета.“³⁴ При все, че българите са „хуно-туранско племе“, тяхното „ханство скоро се пославянчило, обединило всичките славяни на Балканския полуостров и в продължение на седем века било най-грозният враг на

³¹ ВМОРО/ВМРО, ВМОК и т. н.

³² Кареев, Учебник по средна история..., 1907, с. 82

³³ Грънчаров, Попов, Учебник по обща история..., 1915, с. 106

³⁴ Пастухов, Ив., Стоянов, Ив. Българска история. Учебник за III клас на прогимназиите. Книгоиздателство „Д. Провадлив“, София, 1918, с. 21 (Нататък: Пастухов, Стоянов, Българска история..., 1918)

Византия.³⁵ Българите подчинили славяните отвъд Дунава, „организирали ги и сами започнали да се пославянчват.“³⁶ По този начин едновременно се показва не само произхода на българския народ, но и неговия „най-грозен“ враг – Византия.

3. Образът на българския владетел – езичник и християнин. „Гръцкото робство“. Турците-завоеватели и лошите гърци.

Владетелите присъстват в учебната програма с познатите ни от предходния период „кратки описателни портрети“. И тук, както в предходните периоди, „добрия“ герой е владетелят-войн като Тервел и Крум. Добър е и владетелят-книжовник като Борис и Симеон.

Двадесетия век в учебната програма в България е все така недоброжелателен към гърците, както предходния. Твърди се, че „всичките сили... по външната политика (на Византийската империя) отишли в борба с българите и арабите. Против България императорите подбуждали маджарите, печенегите и русите, докато Василий II

”

Б

ъ

л

г

а

р С края на „гръцкото иго“ следват два века на възходи и падения. Накрая идва и трагичният XIV век, в който българите губят своята държавност. Отново, както през предходния век, една от посочените причини за моралното и духовно падение на българския народ, са посочени ересите, идващи от Византия. На тяхната основа стъпва богомилството, окончателно съборило старото българско общество и сила. „Вън от развалата, която ересите разпространявали в България, самите тогавашни български закони давали възможност на хората да бъдат развратни“ под два основни начина. Първо „всеки мъж можел да се разостави с жена си, стига да заплати за това един съдебен налог.“ Второ, „тогавашните закони били много меки към престъпниците, напр. тежки престъпления, като убийство, разбойничество, кражба на добитък³⁹ и др. се наказвали

е

³⁵ Грънчаров, Попов, Учебник по обща история..., 1915, с. 106

³⁶ Попгеоргиев, Учебник по българска история..., 1914, с. 24

³⁷ Кареев, Учебник по средна история..., 1907, с. 84

³⁸ Кареев, Учебник по средна история..., 1907, с. 98

³⁹ В изключително аграрно общество като българското, кражбата на добитък с положителност е тежко престъпление, равно на убийство.

и

п

а

само със съдебна глоба.“⁴⁰ Сетне, „във времето на Ивана Александра България отслабнала и вътрешно още и поради това, защото в нея нямало нужното единство... болярите били самоглавни“, „феодализирали се“, иначе казано, по византийски пример.

В този период, за разлика от предходните, се прави по-видим опит да се опишат ранните взаимоотношения между българите и новодошлите турци. Описват се победоносните походи и военното майсторство на турските генерали Лала Шахин паша и Дауд паша⁴¹, като се проследява и хронологично териториалната експанзия на младата Османска държава. Проследяват се, обаче, и сложните отношения между Шишмановци и османлиите, които са ту съюзници срещу общ неприятел, ту непримирими врагове.

С османското завоевание на България идва времето на равносметката. Според учебното съдържание „причините за падането на България под турското иго били главно 5, именно: византийското влияние, феодализмът, положението на селяните, богомилството и военното превъзходство на турците... Като се сношавали постоянно с българите, византийците оказали голямо и вредно влияние върху тях. Така, освен гражданските и черковните наредби, българите приели от византийците още и тяхната развала.“⁴² Най-главната причина „за падането под турско“ е „византийското влияние – както и в предходния XIX век основните виновници за турското завоевание си остават византийците.

4. Отец Паисий – началото на модерната българска идентичност. „Лошият“ турчин и „лошият“ грък-фанариот.

Рядкост са тези герои на националния разказ, които запазват „първостепенната“ си роля и неопетнен ореол си през годините. Паисий е един от тях. Нещо повече – ако през „първият“ сред всички останали: „Първият борец за народното ни пробуждане бил отец Паисий“, който „се заловил пръв да напише история на своя народ. Той прегледал

с

т

а Още в учебниците от XIX век се споменава бегло за турско иго. Но в тях се говори
р за гръцко/фанариотско иго, визирайки се периодът от първите две десетилетия на XVIII
век до (грубо казано) 1860-1872 г. Учебниците от този период казват, че фанариотите

т

⁴⁰ Попгеоргиев, Учебник по българска история (Търново)..., 1914, с. 113

⁴¹ Дамат Дауд (Давуд) паша (1446-1498) – Виден османски военачалник и държавник от албански произход. Велик везир на империята (1482-1497). Султански зет.

⁴² Попгеоргиев, Учебник по българска история (Търново)..., 1914, с. 122

⁴³ Попгеоргиев, Й. Учебник по българска история: За III кл. на гимназиите, Печатница Зора на Д. Костакиев, Варна, 1914, с. 148 (Нататък: Попгеоргиев, Учебник по българска история (Варна)..., 1914)

с

т

правят „опитвания да погърчат българския народ“, и че „Турците при всичката си свирепост не посегнали на най-свещените ни неща, езика и на книжнината ни; когато фанариотите се заели да унищожат нашия език, да изстребят нашата книжнина и да ни погърчат. Поради това турското робство не е било тъй страшно и опасно за нашия народ, както фанариотското.“⁴⁴ Не ще и дума – да се нарича фанариотския период „фанариотско робство“ е тежка присъда.

Другаде, в глава, озаглавена „Положение на българите под турското иго от XV-я – XVIII-я век“ четем, че „при покоряването на България част от населението била изстребена, друга забегнала в съседните земи, а на мястото на убитите и избегналите се преселили от Азия турци“⁴⁵, което съвсем не представя турците в добра светлина. От друга страна, обаче, се казва за „най-храбрите войници на султана, наречени спахии“, които „завзели мястото на старите български боляри и почнали като тях да притесняват подчинените им селяни.“⁴⁶

5. Русия, славянството и „единоверието“.

След 10-годишното „замразяване“ на българо-руските отношения (и то изцяло по „инициатива“ на Русия), започнало през септември 1885 г. / 9 август 1886 г., и приключило с православно свето кръщение на престолонаследника княз Борис Търновски на 15 февруари 1896 г., България и Русия се намират в период на взаимно толериране, продължил до края на Балканските войни.

През 1911 г. в България се сформира коалиционен кабинет, съставен от представители на Народната и Прогресивнолибералната партия, оглавен от Иван Евстратиев Гешов. Това е изключително проруски кабинет поради две основни причини: първо, Народната партия се приема за формален наследник на партията, основана от консерваторът Стоилов, но в действителност тази Народна партия е доминирана от дейците на румелийската Народна партия. А тя, бидейки поставена в една формално турска среда (Източна Румелия, все пак, е автономна османска провинция) не крие симпатиите си към Русия. Второ, в основата на Прогресивнолибералната партия стои личността на Драган Цанков – човек, съвсем не чужд на русофилството и една от водещите фигури на Либералната партия до към 1885/6 г. Благодарение на това българо-

⁴⁴ Попгеоргиев, Й. Българска история: За III гимн. клас, Книжарница на Е. П. Христов, Търново, 1908, с. 146 (Натагък: Попгеоргиев, Българска история..., 1908)

⁴⁵ Попгеоргиев, Учебник по българска история..., 1914, с. 130

⁴⁶ Попгеоргиев, Учебник по българска история..., 1914, с. 130

руските отношения отбелязват известно сближаване. В същото време вниманието и усилията на Османската империя са насочени към войната с италианците в Триполитания (Либия). Благодарение на проруското управляващо мнозинство в България, на „заестостта“ на османците в друга война (и произтичащата от това тяхна слабост на Балканите), и по силата на разни свои руски интереси, с „благословията“ на Русия България получава „мандат“ за сформирание на военна коалиция и водене на война срещу Турция. Това българо-руско „сътрудничество“ приключва зрелищно през 1913 г., когато Николай II, в ролята си на арбитър между българи и сърби за съдбата на Македония, отсъжда в сръбска полза. Именно това разочарование от Русия ще е една от основните причини, които ще доведат българските елити до решението от октомври 1915-та година... Тези събития допълнително засилват и без това фактическото разделение в българското общество на русофили и русофоби. Очаквано е, освен това, и да се наблюдава първоначално засилване, а след това и спад в антируските (антиславянските) нюанси във вменияваната от учебния материал идентичност на подрастващите българи.

Любопитно е, че въпреки всички славянски тези в представения ни национален разказ, въпреки „всеобщата“ любов към Русия през XIX век, и въпреки все още наличните (а понякога и засилващи се) русофилски настроения сред българските елити през XX век, българите категорично отричан руския деспотичен модел на управление и още през лятото на 1879 г. в Търново избират европейската идентичност.

Според мен това се дължи на факта, че на едно много дълбоко вътрешно ниво българите осъзнават пределно ясно че славянството е избрано от техните елити (най-вече) през XVII век с цел да се привлече интересът на Европа към българската кауза, а с това и да се постигне политическо и прочие „отделяне“ от Османската империя.⁴⁷ Иначе казано славянството е избрано по чисто политически причини. Отношението към него е чисто политическо. И по чисто политически причини се защитава тогава, когато има нужда за това и се пренебрегва тогава, когато има нужда за това. Добри Ганчев дава прекрасно описание за това в своите мемоарни записки. В тях пише, че Фердинанд „много обичаше да напомнюва теорията за угро-финското произхождение на Аспаруховите българи. Когато обходи България, той взе да показва местата, догдето се била проляла угро-финска кръв. Имаше Стамболов за типичен представител на едновременните Аспарухови българи. Туй пристрастие към угро-финската теория не

⁴⁷ Повече за това: Цветков, П. Славяни ли са българите, ТанНакРа, София, 1998; Цветков, П. Народността потекло и национално самосъзнание, НБУ, София, 2007.

трая за през цял живот у него. Тя се сменяше според политиката. Когато прогласи знаменитата си фраза, че зарята за България изгрявала от изток⁴⁸, тогава угро-финската теория се замести у него с чисто славянска. Даже в собствените си жили откри славянска кръв. Той тъй охотно обичаше да беседва по таз тема с руските кореспонденти, кога последните бяха дошли в София за прекръщаването на престолонаследника. А за да запечати в паметта на грядущите поколения славянското си произхождение, той бе заповядал да издълбаят това на една мраморна плоча, зазидана в една от порталните колони на Александър Невски. Когато обаче политиката на България се промени (след 1913 год.), последва друга заповед: да се свали плочата.⁴⁹

6. Български национални герои и роли за подражание.

Националните герои през XIX век са хората на словото. Тази традиция е продължена и през XX век като на първите редици на „българския пантеон“ са поставени дейците на просвещението и на борбата за църковна независимост. Споменават се Петър Берон, Васил Априлов, Неофит Рилски (в ролята му на просветен деец). Другите национални герои са борците за църковна независимост. Например хаджи Димитраки Хаджитошев, „който се борил почти непрекъснато цели 7 години, за да прогони гръцкия владика от Вратца и да настани на мястото му българин. За тая си смелост Димитраки бил изпращан два пъти на заточение, а най-после, по подбуждане на фанариотите, бил заклан през 1827 г. във Видин.“⁵⁰ Изследователи като Евгения Иванова⁵¹ припознават в подобно представяне на фактите наличие (или опит за вменяване) на мъченически, страдалчески героизъм. Този героизъм е нужен за да се издигне в особен вид сакрален култ фигурата на „падналата жертва“ за език, култура и народ. С него се провокира силно емоционално чувство на съчувствие и привързаност към тази „жертва“. Следователно – „подказва“ се на подрастващите идеята делото ѝ да не остава забравено, а да се продължава. Този мъченически образ е допълнен и с другия – героическата фигура на действието и силата, благодарение на който „работите взели по-друго направление, когато се опълчили против гърците железните Неофит Бозвелията и Иларион Макариополски.“⁵² Личността на Антим, представена в тази светлина деен и (морално, духовно) силен човек, се радва на изцяло положителна оценка във всички разглеждани

⁴⁸ Има се предвид нормализирането на отношенията между България и Русия в периода 1893-1895 г.

⁴⁹ Ганчев, Д. Спомени за княжеското време, Издателство на ОФ, София, 1983, с. 23-24

⁵⁰ Попгеоргиев, Учебник по българска история...(Варна), 1914, с. 152

⁵¹ Иванова, Е. Завръщане на историята като мит, Избор, София 1992, както и показаната вече Изобретяване на памет и забравя, НБУ, София, 2009.

⁵² Попгеоргиев, Учебник по българска история...(Варна), 1914, с. 153

учебници от този период. Представено е и униатското движение (като тук вече за пръв път се споменава и Драган Цанков), но не му се отдава кой знае какво значение.

В учебниците от този период по-осезаемо място намират и въоръжените дейци на национално-освободителната борба. Споменават се знайни и незнайни поборници като капитан Георги Мамарчев⁵³, Бойчо войвода, Дончо Ватаха, хаджи Юрдан Брадата – предводител на Еленските хайдути – и други. Много по-осезаемо се появяват вече и имената на Раковски, Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Филип Тотю, Ильо войвода и Любен Каравелов. За Раковски, например, се казва че „неговата мощна фигура се била очертала напълно. Той изпъкнал величествено със своя гений, със своята неизчерпаема енергия, със своята смелост, неустрашимост и самопожертвователност, както и със своята нежна душа и всеобемлящ дух.“⁵⁴

Обръща се внимание на емигрантите в Букурещ и на тайните комитети и в техния център се поставя Левски. Образът на Ботев е „допълнен“ и „разширен“. За него се казва, че е пръв помощник на Каравелов в Букурещ, „като разпален поддръжник и борец за общочовешки права, Ботев се явява същевременно и най-горещ патриот.“⁵⁵ За пръв път именно и в тези учебници от началото на ХХ век се описват подробно вътрешните разделения в емигрантските кръгове в Букурещ и Белград, за идеята за балкански съюз (федерация), както и за поддръжниците на различните гледни точки за вида и начина на водене на въоръжената борба в България. Види се, че и въоръжения мъж е намерил своето място в българската историческа памет. Нещо повече – той вече изпреварва мъжът на перото.

7. Светът (и) отвъд Балканите.

Новото тук, при изучаването на световната история, е че тя не се ограничава само до Реставрацията във Франция и Виенския конгрес. Изучава се и външната политика на Втората френска империя (1852-1870 г.) и Обединението на Италия (1860-1870 г.). Изучава се, също така, и „демократичното развитие на Англия“, където се обръща внимание на реформите в английската изборителна система, индустриалния напредък на островитяните, дължината на железопътните линии (символ на развитието и напредъка), за „работнишките железопътни профсъюзи“, разказва се за бума на фабриките, споменава се дори и Джон Стюарт Мил.

⁵³ Георги Мамарчев (Мамарчов) (1786-1846) – котелчанин и руски офицер, участник в Руско-турските войни от 1806-1812 и 1828-1829 г., както и в руския военен поход срещу Франция от 1812 г., един от главните дейци на Велчовата завера (1835).

⁵⁴ Пастухов, Стоянов, История на българския народ, V клас..., 1915, с. 268

⁵⁵ Пастухов, Стоянов, История на българския народ, V клас..., 1915, с. 281

По направление „Изток“ се изучават и Кримската война и реформите на Александър II. Учат се различните национално-освободителни движения от османска власт на Балканите, както и пораждането и развързката на Източния въпрос в тази светлина. Сетне Руско-турската война от 1877-1878 г. За пръв път в учебният материал се намира място и за историята на още една велика сила – Япония. Японският разказ започва с Първата китайско-японска война от 1894-1895 г., японската победа и овладяването на Корейския полуостров (чак до 1945 г.) от Японската империя. Описани са сложните и преплетени руско-японско-китайски взаимоотношения в Манджурия, Порт Артур и Владивосток. Описано е и японското участие в потушаването на Боксерското (Ихетуанското) въстание в Китай в периода 1899-1901 г., както и японската победа в Руско-японската война от 1904-1905 г. Това са събитията, които превръщат Япония във велика сила. Това е и причината те да се изучават – учебниците са модерни за времето си, те реагират веднага на международното статукво, тяхната цел е да предлагат актуализирано знание на учениците за да могат да произведат знаещи и „ориентирани“ хора на своя изход. Разказът продължава със социално-политическите движения в Русия и радикализацията в руското общество. Приключва с Февруарската революция, или „Великата руска революция от март 1917 год.“⁵⁶

8. Автори и основни теми в учебниците по литература през новия век.

Първото нещо, което прави впечатление в учебниците по литература от началото на XX век е, че в разстояние на има-няма десетина години (от последно разгледаните учебници), имената на политическият елит на България, съвсем не се срещат със същата честота и наситеност сред съавторите и преводачите на учебното съдържание. Все пак сред тях остават Иван Вазов, Константин Иречек, Захарий Стоянов, Алеко Константинов, Константин Величков, Стоян Заимов, Тодор Икономов, Иван Евстратиев Гешов, Петко Р. Славейков, Стефан Стамболов, Йосиф Фаденхехт и Стоян Михайловски. Следва да се отбележи, че повечето от изброените, макар и да имат (често пъти съвсем нескромна) политическа дейност зад гърба си, са припознавани от мнозинството преди всичко като хора на перото, а не като политици. Такива са, например, Вазов, Константинов, Славейков. С други думи тяхното присъствие като автори, преводачи и пр., в учебниците е напълно закономерно и очаквано. (Впрочем,

⁵⁶ Пастухов, И., Стоянов, И. Най-нова история: У-к за IV клас на гимназиите, Издателство Хр. Г. Данов, Пловдив, 1918, с. 184 (Нататък: Пастухов, Стоянов, Най-нова история..., 1918)

техните имена устояват на времето и са неразделна част от учебната програма по литература и до днес).

Присъствието на други, като Стамболов, Иван Ев. Гешов и Тодор Икономов, е един малък и, смее да твърдя, приятен куриоз. Еднакво обожавания и мразен Стамболов се открива със стихотворението си „Майчина песен“, но... в учебник от 1906 г.⁵⁷, иначе казано през време на Втория Стамболовистки режим (1903-1907). Дали поетът Стамболов има място в учебниците по литература е въпрос, на който следва да отговори литературната критика. Факт е, обаче, че в промеждутъка на двете народнолиберални управления, периодът от 1894 г. до 1903 г., името на Стефан Стамболов изчезва от разгледаните учебници.

Основните теми, които откриваме в учебниците са патриотизмът (напр. в „Диарбекир“ от Стоян Заимов, „Хилендар“ от Д. Страшимиров, „Панагюрското въстание“ от З. Стоянов и др.); опознаване на „близкото“ и „далечното“ („Село Винга“ от Л. Милетич⁵⁸, „Златна Панега“ от Цани Гинчев; „Петербург“ от Вазов, „Ниагара“ от А. Константинов и др.); „приключенското“ (сър Уолтър Скот) и „нравоучението“⁵⁹. Напълно отделна тема е тази за народното творчество, разбирано като народни песни, предания и поговорки. Началото на тази тема е поставено още в разгледаните вече учебници от предходния XIX век. Отново водещите „подтеми“ са тези за учението, спестовността, съзряването (женитбата). В народното творчество е включен и хайдушкия епос, който може да се разглежда и като напълно самостоятелен дял/тема. „Нравоучителните“ текстове намирам за особено интересни и заслужаващи няколко допълнителни думи. Сред тези „нравоучителни“ текстове откриваме „Погребението на Франклин“ от Мирабо, в което авторът не пести суперлативи по адрес на покойния американски държавник. Съвсем в духа на времето, в което живее (Френската революция), граф Мирабо описва „Вениамин“ Франклин преди всичко като философ-либерал, страстен пропагандатор и защитник на свободата, равенството и демокрацията,

⁵⁷ Пеев-Плачков, И. Христоматия за IV и V класове, Издание и печат на Хр. Г. Данов, Пловдив, 1906, с. 135 (Нататък: Пеев-Плачков, Христоматия..., 1906)

⁵⁸ Село Винга се намира в областта Банат, днешна Румъния, и е дом на значителна българска общност, установила се там поне от втората половина на XVIII век. С това „пътеописание“ се постигат две неща едновременно: учениците се запознават с власите, Арадска околия (в чиито граници попада Винга) и Тимишоара; и едновременно с това за сетен път е напомнено, че „народ“ и „граници“ са две съвсем различни понятия. С други думи, отново недвусмислено е заявено що за нация е българската – тя е преди всичко етническа.

⁵⁹ Церов, Ив. П. Христоматия по българска литература за средните учебни заведения, Скоропечатница „Зора“, Варна, 1901 (Нататък: Церов, Христоматия..., 1901); Пеев-Плачков, Христоматия..., 1906; Кравков, Ив. Иванов, Хр. Проза и поезия, теория и христоматия. Учебник по български език за втори гимназиален клас, Печатница „Витоша“, София, 1914 (Нататък: Кравков, Иванов, Христоматия..., 1914).

поради което и „Франция, свободна и просветена, е длъжна поне да засвидетелствува своята дълбока скръб за загубата на одного от най-великите мъже, които някога са служели на свободата и мисълта.“⁶⁰ Оттук и посланието към младата публика: „величието е в свободата и мисълта (знанието)!“

9. Герои и антигерои в учебниците по литература от новия век.

Любопитно, или не, но „добрите“ и „лошите“ в учебниците по литература от началото на XX век в голяма степен се припокриват с тези от учебниците по история, като все пак има и някои разлики. „Добри“ герои са „славните български царе“, възпети в народни приказки/песни, в които исторически факт и митология се преплитат. Другият голям положителен герой в учебниците по литература от началото на XX век, е хайдутинът, революционерът, човекът на делото и най-вече на оръжието. Сагата за Крали Марко / Марко Кралевич присъства във всички разгледани учебници. Той е и „архихайдутина“ в българската (балканската) колективна памет. Тъкмо и в тази му роля е представен във всички разгледани учебници. Откриваме Крали Марко в добре познатият ни негов образ от предходния век на смел до безумие, верен до фанатизъм и силен до абсурдност млад и красив юнак. Единствената новост тук е, че в началото на новия век Крали Марко вече покорява с еднаква лекота както безбройни вражески пълчища, така и женските сърца. Краят на Марко Кралевич, обаче, остава същия – твърде много възгордял се от своята сила и хубост, бива наказан от Бог на вечен сън в непристъпна подземна пещера, лишен и от сила и от хубост.

Всичко това – Крали-Марковия живот и залез – е пример за подрастващите. Те трябва да се стремят да бъдат силни, храбри, лоялни, всякога в услуга на нуждаещите се и всякога в защита на правдата. Еднакво важно е да не се възгордяват и да не допуснат грешката да бъдат „твърде доволни“ от себе си. Защото рискуват да загубят всичко.

Новият век създава нови герои, непознати преди. Такъв, например, е образът на (национал)революционера. Това е с добра причина: бидейки свързан с национално-освободителните борби в Македония и Тракия след 1879 г., революционерът би бил невъзможен в предходния век. Учебниците се занимават преди всичко с „македоно-одринските“ Дамян Груев и Гоце Делчев, като техните най-видни и дейни „пропагандатори“ са Пейо Яворов и Христо Силянов.

Гоце Делчев, „поднесен“ на читателите от Яворов, намира място в учебната програма едва 8 г. след смъртта си: „Два-три дни преди Великден 1903 год. един дрипав

⁶⁰ Пеев-Плачков, Христоматия..., 1906, с. 82

селянин, с кошница червени яйца на ръката... приближаваше северните врата на града Солун. Няколко заптиета спряха пътника да го претърсят. Селянинът, обаче, знаеше добре турските обичаи: той подложи кошницата на претърсвачите, които заграбиха по няколко яйца и го пуснаха непретърсен. А тоя селянин, който носеше два револвера в пазвата си, бе Гоце Делчев, когото турското правителство търсеше под шумка и дръмка.⁶¹ По същия изкусен начин, докато го търсят „под шумка и дръмка“, според Вазов и вярата на широките маси, успява да се изплъзне с усмивка на лицето и Васил Левски.

В разгледаните учебници по литература от началото на ХХ век, за разлика от тези по история, се открива едни интересен и неочакван факт: макар че към 1913 г. границите и населението на Балканите са разместили досегашните си места, и архаичната Османска империя е отстъпила на модерните национални държави, турчинът и гъркът – византиец и фанариот – си остават главните „лоши“ в учебната програма. При това, както и преди, фанариотът е чувствително по-лош от турчинът.

I

V

Глава. Учебното Съдържание като рефлексия на крахът на националните идеали и следвоенния радикализъм. 1. Българският крах след 1918 г. и През ноември 1919 г. в Париж протича мирната конференция, свикана и напълно земеделският радикализъм.

управлявана от победителите, след Първата световна война. Войната, чийто ужас е невидан до тогава в Европа, най-накрая е приключила. Десетки милиони дават живота си, три империи загиват, а човечеството е изнамерило нови и хитроумни способности за своето самоунищожение като химически оръжия, скорострелни картечници, подводен и надводен флот, дори и летателните апарати са въоръжени и ползвани за тези цели. Широки площи от европейския континент са унищожени. Изгубени са железопътни линии, инфраструктура, производствени мощности, жилищни, частни и публични сгради. Европа е във финансов колапс и парична зависимост от новия „силен“ – САЩ. Въпреки всичко това са само „леките“, поправимите щети. Същинските щети са арогантното поведение на победителите, загубата на вярата в установените политически партии, в установения политически ред, в установените елити.

България понася тежки загуби – над 180 хил. загинали, още толкова военни инвалиди и сираци. Десетки хиляди бежанци от Вардарска Македония и Беломорска Тракия, търсещи спасение в границите на Царството. Българският национален идеал –

⁶¹ Дорев, И. Христоматия за втори прогимназиален клас, Придворна печатница, София, 1911, с. 137 (Натагък: Дорев, Христоматия..., 1911)

всички българи под една държавна стряха – е погребан от победителите. Наложени са непосилни репарации и всевъзможни ограничения. След твърде неприятния за България край на войната, Стамболийски се оказва сред онези нови политически фигури, които избират лесния и безотговорния път, и за всички злини и български несполуки обвиняват старите „буржоазно-демократични“ партии и елити. Нещо повече – той се обявява изцяло срещу политическите партии и срещу „буржоазната“ демокрация. В този дух представя оглавявания от него Земеделски съюз не като партия, а като „съсловна организация“ и пропагандира заменянето на старата „буржоазна“ демокрация с народовластие.

Земеделците, опиянени от внезапно придобитата си власт (БЗНС е маргинална партия чак до 1918 г.⁶²), и изпълнени с презрение към идеологическият си враг – градът, гражданинът и неговата гражданска, или „буржоазна“ демокрация – построяват управление незачитащо нито конституцията, нито Двореца, нито дори и разделението на властите. Земеделците не се ограничават само с политически радикализъм и съвсем не се свенят да прибегват и до чисто физическо насилие. И така докато по улиците на София се извършват политически убийства на неудобни политици и общественици⁶³, то в затвора в Ловеч са „настанени“ всички партийни лидери на старите „буржоазни“ партии, оставени там от земеделците за сетнешна разправа (с тях и техните министри земеделците ще се разправят със „Закона за съдене и наказване виновниците за Втората национална катастрофа“). Земеделците, подобно на всички свои събратя радикали, като интернационалсоциалистите, фашистите, националсоциалистите, анархистите и някои либерали, обявяват смело себе си за реформатори, носители на „политическото ново“, и още по-смело се заемат да отрекат „старото“.

2. Произход на българския народ. „Добрия“, „злополучния“ и „лошия“

⁶² За символичните електорални стойности на БЗНС през годините до 1918-1919 г.: Тодоров, А. Граждани, партии, избори: България 1879-2009, Издателство Изток-Запад, София, 2010.

⁶³ Пример за подобно насилие е убийството на Александър Греков, синът на Димитър Греков, който е убит на улицата в София на 21 май 1922 г. В този момент се е канел да разкрие документи, уличаващи земеделската вихрушка във връзки с френското разузнаване до 1918 г. (земеделците са сред най-активните поддръжници на идеята за съюз на България с Антантата, а след това са най-изявените пацифисти в България в периода 1914-1918 г.)

владетел. „Лошите“ гърци и турци.

Разказът за произхода, пък и същността, на българския народ започва с уговорката, че „историята едва ли познава някой народ, който да е създаден веднага в сегашния си вид; тя не знае и народи съвършено чисти, т. е. такива, в които да няма примеси от други народи и племена“⁶⁴, визирайки се българският народ, но едновременно с това на друго място се говори и за „славяно-българи“.

Другаде се прави отчетлива разлика между българи и славяни – първите са наречени „номади“ и „орди“, а вторите са представени като почти безлична маса, заселила се в предходните два века (преди появата на българите) на Балканския полуостров. Така например „масата от славянския народ образувала подчиненото и работно население, което било заставено да се подчинява“⁶⁵ на българския владетел. И ако българи и славяни да нямат идеално съвместно съжителство, то „българите... внесли у славяните стегнатост и навик за подчинение на една обща държавна власт.“⁶⁶

Освен двете основни съставни части на българския народ – българи и славяни – като отделни „малки“ негови „частици“ се посочват и „примеси от романизирани и погърчени траки“, както и „турко-татари българи“. Тяхното „малко количество“ в състава на българският народ, обаче, не им позволява да играят сериозна роля в него.

И тук, в разгледаните учебници по история от 20-те години на XX век, средновековната история е представена преди всичко през портретите на отделните владетели. Аспаруховият портрет започва и завършва с онези 40 хил. души, които основават българската държава отвъд Дунава. На публиката е оставено сама да се досети, че това само по себе си, е достатъчно Аспарух да се нареди от страната на успешните и „храбрите“ български владетели.

Този „добър“ владетел е последван от портретите на няколко други, всички обединени в един урок, озаглавен (в Пастуховия учебник от 1923 г.) „Време на най-големи успехи на българския народ“. Разказът за първите от тях започва „в края на 8 в. и началото на 9 в., когато български велик хан бил Крум.“⁶⁷ С името на този „български велик хан“ се свързват крупните териториални придобивки на българската държава, подчиняването на всички „своеволни боляри“ на своята воля, а най-сетне и с „обща закони за българи и славяни“. Иначе казано с по-силен съюз между двете групи. След

⁶⁴ Пастухов, И. Обща и българска история: Учебник за III кл. на нар. прогимназии, Книгоиздателство Хр. Г. Данов, Пловдив, 1922, с. 104-105 (Натагък: Пастухов, Обща и българска история..., 1922)

⁶⁵ Пастухов, Обща и българска история..., 1922, с. 107

⁶⁶ Пастухов, Учебник по история... 1923, с. 98

⁶⁷ Пастухов, Учебник по история... 1923, с. 99

тези големи вътрешно и външнополитически успехи не е чудно, че „неговата власт се затвърдила и неговата дума се изпълнявала от всички.“⁶⁸ Чрез Крумовия образ се възвеличават суровата сила, храбростта, „юнашкия“ героизъм, както и особения вид дипломатичност, нужни за сплотяването на двата основни градивни елемента на българския народ.

След „добрите“ владетели (някои повече от други) и държавен възход, учениците се запознават с един от не толкова бляскавите периоди от българската история, както и с неизбежно асоциираните с него „лоши“ и „трагични“ владетели. Началото му поставя цар Петър I, при който, в следствие на лошото му управление, „избухнало недоволство в цялата страна.“ Описан е вътрешнодържавния хаос, който съпътства управлението му, изрязващ се в обедняването на градове и села, засилващия се местен сепаратизъм и периодичните бунтове, които избухват тук-там из страната. По този начин е изрисувана образа му на напълно негоден, пък и незаинтересуван, да управлява монарх. „Пълно нехайство обхванало царя, боляри и духовенство за общите държавни работи. Те се предали на византийски разкош и на удоволствия, и се отчуждили от масата на народа... Вътрешните раздори растели, а силата на държавата съвсем намалявала.“⁶⁹ Не може да има по-тежко обвинение за български цар, от това че се е отдал на „византийски разкош“, вместо на „общите държавни работи“.

В това обвинение откриваме и кратката, но категорична присъда, която е дадена на злополучния цар Петър I. Личността му е употребена за да пример за всичко лошо и укоримо: леност, отчуждаване от общото дело, както и подражателство на гърците с техния „византийски разкош“. Оттук и посланието към подрастващите: бъдете дейни, ангажирани с „добруването“ на своята общност, и пазете *своето*, и не се изкушавайте да подражавате другиму (камо ли на „най-злия враг“ – гърците).

Естествено, след този дълъг период на падение, настава времето на „гръцкото робство“, наречено още и „византийско иго“. Или както е артикулирано „след 400 години самостоятелен живот България загинала и попаднала под гръцко робство.“ Другаде „робството“ е наречено „византийско иго.“⁷⁰

„Гръцкото робство“ – това грозно и страшно определение – се изразява в леко изменено данъчно облагане, и то в по-късния период. Старите боляри са запазили старите си владения и власт. Разликата е, че Църквата е понижена от патриаршия в

⁶⁸ Пастухов, Учебник по история... 1923, с. 100

⁶⁹ Пастухов, Обща и българска история..., 1922, с. 112-114

⁷⁰ Пастухов, Обща и българска история..., 1922, с. 115

архиепископия и владетелят не резидира в Преслав, а в Константинопол. Също така не е „българин“, а „грък“. В това и се изразява „страшното“ „византийско иго“. Затова и не е чудно, че „докато Византия била силна, болярите се покорявали на нейния цар“⁷¹, с други думи българското битие в този период не е много по-различно от познатото до този момент. Най-сетне „когато злото от византийското робство натегнало много, българският народ почнал да се събира около тези боляри и да се отрича да плаща данъци на гръцкия цар.“⁷² Види се, българите приемат изключително болезнено кому плащат данъци – една голяма част от разказа за „гръцкото“ и „турското робство“ минават тъкмо през описанието на данъчните им системи...

В предходните периоди главния „виновник“ за загубата на българската държавност под ударите на селджушките турци, се открива в лицето на „лукавите“ византийци, които (колкото и нелепо да звучи) развратили и така отслабили българския двор, държава и народ, затова и ги отслабили, та затова и те не издържали на натиска на нашествениците. Този път е дадена много по-трезва оценка на тези събития. Отново „гърците намесили турците в своите вътрешни борби за престола и ги пуснали да минат Дарданелите (1354 г.)“, но все пак отчетено е, че това се случва на фона на постоянно отслабващата българска държава, чийто упадък продължава в един период от около 100 години преди това. Отчетени са и всички щети, които, до този момент, слаби и лоши владетели извършват волно или неволно. Един от тези злополучни владетели бил „българският цар Иван Александър, който засилил слабостта на държавата: той я разделил между синовете си Срацимир и Иван Шишман“, които „във взаимните си борби повикали турците в България.“⁷³

Тъй, по силата на политическото късогледство и разделението, „турците без големи усилия превзели една подир друга и трите ѝ части (на България) – Търновското царство (1393 г.), Видинското и Добруджа.“⁷⁴ Събитията са представени кратко, без излишен драматизъм. Не са показани сантименти към ничия личност (каквито наблюдаваме в сръбския и гръцкия национален разказ), нито се сакрализира *точно определено събитие*: просто „и трите части“ падат една след друга под натиска на завоевателите „без особени усилия“.

3. Началото на модерната българска нация / идентичност и „добрите“ герои.

⁷¹ Пастухов, *Обща и българска история...*, 1922, с. 115

⁷² Пастухов, *Обща и българска история...*, 1922, с. 116

⁷³ Пастухов, *Обща и българска история...*, 1922, с. 119

⁷⁴ Пастухов, *Обща и българска история...*, 1922, с. 119

„Лошият“ турчин и грък-фанариот.

И през 20-те години на ХХ век, както и в предходните периоди, началото на модерната българска национална идентичност, в учебната програма, се обвързва с личността на отец Паисий. Казва се, че мисълта за „свободата и славното българско минало“ занимавала някои „образовани българи – предимно граматисти и духовници“, но „над всички тия родолюбци се издига величаво образът на скромния монах отец Паисий.“⁷⁵ Образът на Паисий, щедро отрупан с положителни прилагателни, се допълва с това, че „макар и болнав“ той пътувал много за да събере материали за своята История славянобългарска и той, „Паисий, като апостол, тръгнал из България да разнася книгата и давал да се преписва и чете, за да буди и просвещава българския народ... Славянобългарската история пробудила много заспали. Народили се много ученици на Паисия, които подели делото на своя учител и го развили бляскаво.“⁷⁶ Паисий е последван от групата на книжовните мъже, а тя се допълва с Васил Априлов и създаденото от него училище в Габрово, Неофит Рилски и участието му в просветното движение. Описва се развитието и разширяването на училищната мрежа, проследява се нейното постепенно увеличаващо се географски обхват. „Заедно с училищата се развила и книжнината. Учителите, освен че учили, но и пишели различни книги. Между учителите-писатели най-много се прочули Неофит Бозвели и Константин Фотинов. Бозвели написал голям буквар, нравоучение, граматика, аритметика, география и писмовник, а Фотинов съчинил география⁷⁷ и почнал в 1844 г. да издава първото българско списание „Любословие“ в гр. Смирна.“⁷⁸ Видно е, че и през моралния и материален крах на следвоенните години, българинът все още е учен да цени книжовността и да се прекланя пред хората на мисълта. В този смисъл моралните устои на българската национална идентичност остават непроменени.

Въоръжените дейци на Българското възраждане се радват на твърде положително описание и оценка. Обръща се особено внимание на кап. Георги Мамарчев, Георги Раковски, Христо Ботев, Филип Тотю и Стефан Караджа. Всички разгледани учебници се спират на трагично-героични моменти от османския период като Батак, Априлското въстание и Руско-турската война от 1877-1878 г. Въпреки прославянето на делото на просветителите и дейците на борбата за национално-църковна

⁷⁵ Пастухов, *Обща и българска история...*, 1922, с. 53

⁷⁶ Пастухов, *Обща и българска история...*, 1922, с. 54-55

⁷⁷ Освен тези Фотинови приноси за българската просвета, трябва да се спомене и че той има голям принос в превеждането на Библията на новобългарски език.

⁷⁸ Пастухов, *Обща и българска история...*, 1922, с. 60

самостоятелност, превес имат въоръжените мъже от четите на Раковски и Ботев, хъшовете в Букурещ и тайните комитети на Левски, наследени от хора като Ангел Кънчев и Стефан Стамболов.

Преживеният ужас на войната, както и горчивото разочарование през септември 1918 – ноември 1919 г. и унижението от Ньой, обострят национализма и неговите защитни функции. Това означава, че национализмът сега, повече от друг път, трябва да представи „нечестивия“ и „тъмен“ образ на останалите, на който да контрастира с кристална чистота благочестивото лице на българина. На дело това се постига най-лесно като се посочат всички негативи и недостатъци на „другите“, с които българският народ е имал проблемни отношения в миналото. А такива на Балканите съвсем не липсват. За да се очертае този контраст между добрите и лошите се ползват вече утвърдените образи на „лошият“ турчин и гъркът-фанариот. Вече устойчиво се говори за „турско робство“ и за „оцеляването“ на българския народ през турското робство. Загубата на българската аристокрация, царе и висш клир е оценена негативно, тъй като именно на тези първи две съсловия се вменява „поддържането на българската памет и дух“. „Турците превърнали голяма част от църквите в джамии, и с това унищожили важни огнища на българската просвета и на българските изкуства“⁷⁹, иначе казано на българската култура. Тук желая да добавя нещо в скоби. Идеята за „робството“ може да се открие и в други моменти. Така, например, когато в един по-късен етап се описват българските военни победи в Македония, в периода 1915-1918 г., се казва че „робът-българин в Македония се видя свободен“⁸⁰ след като съюзните българо-немско-австрийски войски навлизат в Сърбия. Това идва да покаже две неща. Първото от тях е, че „робството“, независимо дали става дума за турско, гръцко-византийско или сръбско робство, се разбира и преподава в неговият абстрактен смисъл. Второто е, както и вече стана дума, че след географското оттегляне на османците от Балканите, тяхното място, като врагове на българският народ и държава, се заема от сърби и гърци.

До „тъмния“ образ на турчинът се поставя този на фанариотът. За турците се казва, че те „наистина не насилили народа да си напусне вярата и не премахнали напълно всичките негови духовни служители. Но те предали управлението на църковните работи на християните в своята държава на цариградския гръцки патриарх и с това нанесли най-силния удар на самостояния духовен живот на българите. Патриархът и неговите приближени от махалата Фенер в Цариград, или фанариотите, постепенно турнали ръка

⁷⁹ Пастухов, *Обща и българска история...*, 1922, с. 126

⁸⁰ Пастухов, *Обща и българска история...*, 1922, с. 102

на всички владишки места в България и оттам почнали да душат всичко българско.“⁸¹ Тежко обвинение се повдига срещу гърците-фанариоти – те душат всичко българско. Нещо повече, в този период византийското владичество над българските земи (1018-1185 г.) се характеризира като „гръцко робство“ подобно на „турското робство“.

4. Българска Македония и пътят към Балканската война. Съюзническото предателство и първото голямо разочарование. Междусъюзническата война.

В учебниците от 20-те години на ХХ, съвсем очаквано, присъстват и неспоменавани до този период моменти. Посочва се, че „въпреки големите успехи и напредък, българският народ остава неудовлетворен“, защото вън от границите на България, в Македония, остават „повече от един милион българи под турска власт“. „Борбите, които българите от всички краища на отечеството водили заедно в продължение на години, общите страдания и сношения през грозното петвековно робство, живите спомени за стар общ самостоен живот, еднаквостта на език, вяра и народни обичаи – всичко това свързвало българите отсам и оттатък Рила и Родопите.“⁸² Този нов момент ражда и новите герои – Гоце Делчев и Дамян Груев – новите носители на „юнашкия“ героизъм. Илинденско-Преображенското въстание е дадено като пример за „юнашката“ героичност на новите герои Делчев и Груев, а Независимостта е спомената в разглежданите учебници мимоходом, без да се обясни важноста ѝ и значението ѝ за България. Тази грешка е упорито повтаряна и днес.

Македонският въпрос се обвързва и поставя в основата на Балканските войни и българското участие в Първата световна война. Подготовката на читателя за срещата с войните минава през обяснението, че в Македония и на Балканите се преплитали „най-противоречиви интереси“ на Великите сили,⁸³ както и че „за Македония ламтели всички малки балкански народи.“⁸⁴

Друго нещо, което липсва в учебниците от предходните периоди (по разбираеми причини), е горчивото лято на 1913 г., когато приключват военните действия, започнали през октомври 1912 г. „Нашите съюзници със завист и нескрита злоба следиха българските успехи. Сърбите, още преди да почне войната, скроили план за измяна. Българите, чистосърдечни и доверчиви, ги оставиха сами да влязат и да заемат Македония.“⁸⁵ Така се появява новия „лош“ – сърбинът. Скоро след това се напомня за

⁸¹ Пастухов, Обща и българска история..., 1922, с. 126-127

⁸² Пастухов, Обща и българска история..., 1922, с. 88

⁸³ Пастухов, Обща и българска история..., 1922, с. 88

⁸⁴ Пастухов, Учебник по история... 1923, с. 82

⁸⁵ Пастухов, Обща и българска история..., 1922, с. 94

стария „лош“: „Гърците с лукавщина влязоха в Солун и поведоха преговори тайно със сърбите за съюз да не допускат българите западно от Вардар и в Солун.“ Предателството на гърците е особено тежко, тъй като „в туй време, когато българите воюваха с общия враг, сърби и гърци готвеха окопи и трупаха войска срещу нас.“⁸⁶ Всичко това води до кулминацията, в която доскорошните съюзници се озовават настроени едни срещу други и „на 16/29 юний те се нахвърлиха едни върху други, без да си обявят война. Почна се позорната междусъюзнишка война... Тогава и турците, при явно подстрекателство на великите сили, които гарантираха Лондонския договор, обявиха последния за бяла хартия и също навлязоха в българска земя.“⁸⁷

5. Първата световната война и второто голямо разочарование.

Ако деветнадесетият век е по-скоро положителен за българите, то двадесетият представлява низ от разочарования. Само няколко години след първото голямо разочарование от 1913 г., на българите предстои ново, още по-тежко и горчиво. Инстинктът за самозащита, изразяващ се в хвърлянето на цялата вина другиму, сработва и тук. Като този път вината не само за изхода от войната, но и за нейното начало се вменява на друг: „Цяла година се води в България спор между цар Фердинанда, правителството на д-р В. Радославов и между другите партии по въпроса, да отиде ли България във войната на страната на Германия и Австрия, или да не отива. През туй време, а даже и по рано, цар Фердинанд и д-р Васил Радославов били вече сключили таен договор с Австрия и Германия.“ По този „подмолен“ начин „България биде вмъкната във войната без знанието и въпреки волята⁸⁸ на българския народ.“⁸⁹

След обвинението към Фердинанд и Васил Радославов, а с това и към целият предходен политически елит, се дава гласност на но това, което тормози цялото българско общество – несправедливото и унижително отношение спрямо България, което показват европейските държави-победителки, които „не искаха да преговарят с победените съюзници заедно. Те не искаха да преговарят изобщо да водят с когото и да било от тях преговори за мир. Те само искаха да продиктуват на всяка държава условията, които й налагаха и които те бяха изработили насаме... Те наложиха на всяка победена

⁸⁶ Пастухов, Обща и българска история..., 1922, с. 94

⁸⁷ Пастухов, Обща и българска история..., 1922, с. 95

⁸⁸ Царят може да сключва тайни договори с цел водене на война „без знанието и въпреки волята“ още от 1911 г., когато Народното събрание му гласува това право – непосредственият повод за това тогава е готвещата се война с Османската империя. Впрочем, войните обикновено се случват „без знанието и въпреки волята“ защото един от техните основни компоненти, от който зависи бъдещата победа, е изненадата на врага.

⁸⁹ Пастухов, Обща и българска история..., 1922, с. 101

държава не мир на правдата, а мир на насилието... България биде смазана... Тя не само не получи нищо от българските земи, за които воюваше⁹⁰, но е и допълнително разкъсана и натоварена да плаща непосилни репарации. Травмата от войната е отново и отново напомняна, напомня се че „българското племе се разкъса повече, отколкото бе разкъсано преди, българската държава се видя оградена от всички страни с врагове, българският народ биде подложен на изстребление от държавите, които заробиха части от него. България биде унижена и ограбена от свои владения, тя биде отрупана да плаща непосилни обезщетения на победителите; нейните идеали, идеалите на дейците от преди освобождението, са потъпкани.“⁹¹

Освен описанието на обидата от Ньой, разказът за войната следва бойните действия на българската армия – Македония, Беломорска Тракия, Одрин, така отново се напомня на българинът каква е българската нация – тя е еднородна етническа общност, без оглед на официалните държавни граници.

6. Русия и славянството.

Българските учебници по история носят духа на времето и неизбежно отразяват международното, а и вътрешнополитическото състояние, в което са издавани. Добър пример за това е образът на Русия, който се рисува в първите две десетилетия на ХХ век. В учебниците от ХІХ век Русия заема главната роля на „добрия“ в българския национален разказ. В периода от началото на ХХ век до около края на Първата световна война отношението към Русия е по-скоро неутрално, от колкото негативно. През 1917 г. „в Русия избухна революция, царят там биде свален и биде провъзгласена република. След туй властта я зеха най-крайните, болшевиките.“⁹² Гражданска война бушува в Русия от края на 1917 г. до самия край на 1922 г. Това е периодът на своеобразен политически вакуум за Русия и отсъствието ѝ от международната сцена. Това е и периодът, в който „стара“ Русия се трансформира в нещо напълно различно и отричащо всичко предишно.

В тази международна изолация, в която Русия се поставя (с любезното съдействие на немския Генерален щаб), на останалият свят не му остава друго, освен да я наблюдава със затаен дъх, очаквайки развръзката. А от нея зависи и бъдещето отношения към нея – дали тя ще успее да се превърне в нещо различно и непознато до този момент, или ще преживее своята реставрация и статуквото ще се върне в своите изходни позиции. Със затаен дъх на очакване наблюдават Русия и българските елити. Реакцията ражда

⁹⁰ Пастухов, Обща и българска история..., 1922, с. 102-103

⁹¹ Пастухов, Обща и българска история..., 1922, с. 135

⁹² Пастухов, Обща и българска история..., 1922, с. 101-102

противореакция, а вакуумът води до затишие. Това е и причината Русия почти да не присъства в учебниците от разглеждания период. Тя се намира там, където споменаването ѝ е неизбежно – в Руско-турската война, и Временното руско окупационно управление, което е споменато съвсем бегло. Славянството, за разлика от Русия, не отстъпва, макар и да не се акцентира на него. Но между това да не се акцентира и това да изчезне напълно има разлика. Все още Юрий Венелин и основният му труд по българската история (и произтичащото от това славянство) намират място в учебниците, но вече му е отредено много по-скромно място, а специалният акцент върху него е изгубен.

7. Светът извън България и обобщеният образ на преподаваният / желаният българин.

Световната история е изключително евроцентрична и е разделена на стара, средна и нова. Новото тук е включването в изучаваният материал на европейският абсолютизъм от XVII и XVIII век, кратка история (от две до пет страници в различните учебници) на „Северноамериканските съединени държави“, както и на обединението на Германия и Италия (с което се появяват и новите исторически личности в учебниците – Бисмарк, Джузепе, Кавур, Мацини и Гарибалди). Обръща се и специално внимание на онзи кратък момент от XVIII век, когато Австрия, а не Русия, със своите постоянни австро-турско войни, се превръща в основната надежда на българите за тяхното политическо освобождение.⁹³

Двадесетте години на XX век са периодът, в който „Северноамериканските съединени държави“ се превръщат в значим икономически фактор на Стария континент, който е фалирал от войната. Ще са им нужни още 20-тина години за да се превърнат и във важен политически фактор в Европа, от който зависят пряко западните демокрации. Така или иначе, обаче, потенциалът и „дремещата“ сила на САЩ са припознати от останалият свят, в това число и от България, затова и те получават полагащото им се място в общественият интерес. Затова и те, тази потенциално нова велика сила, намират място в българските учебници по история, замествайки твърде далечната и твърде заетата в своите си лични дела и полусфера Японска империя.

⁹³ Грънчаров, К. Средна история, Книгоиздателство Хр. Г. Данов, Пловдив, 1920; Пастухов, И. Учебник по обща история, Книгоиздателство Хр. Г. Данов, Пловдив, 1921; Кепов, И. Нова история, Книгоиздателство Хр. Г. Данов, Пловдив, 1920; Кепов, И. Обща история, Издателство Д. Голов, София, 1920; Пастухов, И. Стара история, Издателство Ал. Паскалев и сие, София, 1920.

По един категоричен начин се вменява на подрастващите, че българската нация е етническа със силно изразен религиозен елемент. Многократно се изреждат нейните „свещени“ компоненти: език, книжнина, Църква и земя – Македония, Тракия, както и един „обобщен“ образ, събран в Северна и Южна България.

Българинът е приучван да почита и уважава хората на мисълта и знанието като д-р Петър Берон, Неофит Рилски и Антим I. Но едновременно с това поставя на пиедестал и възхвалява много по-силно вѳоръжените, дейните мъже, героите на национално-освободителната борба и най-вече „най-просветените и най-далековидните от тях, каквито бяха Раковски, Любен Каравелов, Васил Левски, Хр. Ботев.“⁹⁴

8. Нови и стари автори в учебниците по литература през време на Земеделския режим

Сред авторите, преводачите и съставителите, намерили място в следвоенните учебници по литература се откриват както утвърдени вече имена от България и света, така и някои нови, останали встрани от задължителното образование до този момент.

Сред новите имена се срещат такива всестранно надарени автори, и вѳобще хора на изкуството, като Димитър Подвѳръзачов, Николай Райнов и Йордан Йовков. Първият, освен поет и драматург, е журналист, сатирик и автор на афоризми, преводач. Вторият е писател, художник, културолог и философ. Николай Райнов – престъпно ерудиран и талантлив – е доказателството за това как големите хора не бива да имат синове. Третият е писател, преводач и журналист. Майстор на късия разказ.

Присъстват и незаслужено забравени (за широката общественост) литератори, като Ненчо Илиев, например. Илиев е журналист, преводач и автор на множество разкази, фейлетони и романизирани (исторически) биографии, както и дипломат в междувоенния период. Бива погубен след 1944 г.

„Дебют“ в учебниците по литература прави и Антон Страшимиров – един изключително деен общественик, който съвсем не крие своите (умерени) леви политически пристрастия – сподвижник е на Яне Сандански, опозиционер на Сговористкия режим (1923-1931). Арестуван е и е освобождаван вѳв връзка с убийства, извършени от ВМОРО. Замесен е, макар и не директно, в аферата с отвличането на г-ца Стоун. Като цяло не тѳвърде удобен за властта човек. Навярно и тъкмо заради тях не дебютира по-рано, като брат си Димитър, а именно в период, в който управлението на страната е в ръцете на елит, враждебен на установените до този момент политическо-

⁹⁴ Пастухов, Учебник по история... 1922, с. 134-135

обществени норми.

За пръв път място в учебниците по литература намира и Стилиян Чилингиров. Писател, етнограф, читалищен и културен деец, основател и пръв Председател на Съюза на българските писатели, Поддиректор и Директор на Народната библиотека, Директор на Етнографския музей.

Видно е, че всички тези автори са безспорна част от междувоенната българска интелигенция – независимо дали тя е лява или дясна – и тяхното присъствие в учебниците по литература не би следвало да предизвиква изненада. Наред с тях, обаче, откриваме и имена като Трифон Кунев и Цанко Церковски. Кунев е поет, преводач, хуморист и журналист, деен симпатизант, сетне и член на БЗНС (и БЗНС „Никола Петков“). Трифон Кунев е сред онези български интелигенти от междувоенния период, които поради своя буден и буен ум, се оказват опозиция на всичко и всички. Поради това и попада в полезрението на полицията, сетне и в групата на постоянно арестуваните общественици-интелигенти при преврати, метежи и агентати в период 1923-1944 г. Верен на себе си, Трифон Кунев се оказва в опозиция и след 1946 г., та до смъртта си осем години по-късно. Това е нужно да се каже за да се добие идея що за личност е Кунев и защо неговото публикуване в учебниците по литература в предходни периоди, е съвсем невъзможно.

Иначе в учебниците Трифон Кунев присъства със съвсем „политически безобидни“ „геройски“ стихотворения, подходящи за деца и юноши.

Цанко Церковски, първо (като много от своите колеги учители) е член на БРСДП, сетне съосновател на БЗНС, е едно от най-лесно разпознаваемите лица на земеделците. Поради това и животът му свършва без време, горе-долу с края на земеделския режим. Това и отговаря на въпроса защо по-ранното му включване в учебната програма е невъзможно. Едновременно с това за сетен път се напомня, че таланта „зависи“ от политическата конюнктура – по същия начин, по който преводачът и поет Стамболов присъства в учебниците по литература само в период на народнолиберално управление, или 1887-1894 г. и 1903-1908 г.

9. Теми, „добри“ и „лоши“ герои в учебната програма по литература непосредствено след Първата световна война. „Вероломният“ византиец, турчинът-рушител и новият герой – българският войник.

Въпреки новият закон, новата социална обстановка и авторитарното управление на новата партия-непартия, структурно учебниците по литература следват, общо взето, същия модел, познат ни още от първите разгледани учебници, от края на XIX век. В тях,

както и в тези от началото на 20-те години, откриваме няколко отделни дяла: поговорки и пословици (но незадължително); „описателна“ детско-юношеска поезия (на сезони, животни и пр.); хайдушко-героичен исторически епос; речи и избрани четива от български и световни автори.

Николай Райнов присъства в учебната програма с разказа си „Монахът“, където основния герой е св. Климент Охридски. Райновият Климент „с поглед, в който искреше сила и нетленна вяра... говореше за Оня, който гледа от висините, Оня, който наказва и прощава“ пред събралото се множество от полухристиянизирани българи, които „със затаен дъх... слушаха чудните проповеди.“ Ала ето, че един „стар беловлас византиец“, отец Ахилас, излиза напред и гневно заявява, че „Бог разбира само тия, които проповядват на гръцки“, а монахът следва да се накаже. Тогава от множеството излиза „цар“ Борис, който „и той, като другите, за връв път слушаше така хубаво да се разказва Божието слово на родния му език.“ „Царят“ пита монаха за името му и онзи му отвърща – Климент. Тъй Николай Райнов успява с едно действие да въздигне родния език, да митологизира и „очовечи“ положителните герои – Климент и Борис, както и да покаже негативната страна на византиеца-грък.

Впрочем, след урока съставителят е предложил на младите ученици кратък речник на използваните думи. Сред тях се открива и думата „византиец“, тълкованието на която е: „Родом от Византия, грък; коварен, хитър и вероломен.“⁹⁵ Режимите идват и си отиват, едни елити сменят други, но гръкът / византиецът си остава все така „коварен, хитър и вероломен“.

„Лошият“ грък и „лошият“ турчин си дават среща във Вазовият „Велик заточеник“, изучаван в прогимназията. Централният герой е патриарх Евтимий, който „турските завоевателни орди“, превзели вече Търновград, водят на заточение в Бачковския манастир. По пътя конвоя, съпровождащ патриарха до мястото на заточението му, е стигнат от яздеци гърци, които разбрали от турците кого и къде водят, се „изсмиват“ и казват презрително „скатовулгаре!“ Турците не остават по-назад от гърците, и наричат патриарха „гявурин“ и „нечестив кяфирин.“⁹⁶ За да няма съмнение относно казаното след урока е приложен речник, според който казаното от гърците е „ругателна дума“, а от турците – „неверник“: за пореден път турчинът и гръкът са показани като ругаещи българите злосторници.

Новият положителен герой, който откриваме в този период, е храбрият български

⁹⁵ Дорев, Христоматия..., 1920, с. 87-90

⁹⁶ Дорев, Христоматия..., 1921, с. 102-106

войник, сражавал се по бойните полета в периода 1912-1918 г. Негови „певци“ са автори като Михалаки Георгиев, Йордан Йовков, Йордан Попгеоргиев и други. Ето, например, как представя българският войник Йовков: „Изведнъж и съвсем неочаквано върху позицията се посипаха гранати⁹⁷. Тежко и учестено заехтяха топовни гърмежи. Гърците откриха по позицията силен артилерийски огън... Това беше истински ураганен огън и върху уединената и открита височина гранатите идеха като стихийна и опустошителна градушка.“ Тъй, без врагът да се показва, в типично „вероломен“ и „лукав“ византийски стил, българските части губят „скъпи и в същото време безполезни и напразни жертви“, без възможност да отговорят на удара. След продължителна гръцка канонада оцелелите войници, поведени от своя командир, се хвърлят „на нож“ срещу ужасените гърци, до този момент убедени, че от българите не е останало нищо и никакво. „Вероломните“ гърци срещат благородните български войници, при които „всяка суета и всяка слабост е надвита и всеки тук, и най-последният дори, чувствава, че умира красиво и гордо“, като в същото време българският удар „на нож“ е съпроводен от „Шуми Марица!“, изпълнен от дружинния оркестър.

„И от тия лица, изгорели и почернели от дима на пожарите, брадясали и страшни, със запалени и трескави очи; от тоя смел и безстрашен устрем иде тежката и могъща сила на буря, на многоводен поток, който събаря и завлича всичко.“

Гърците, облечени в своите чисти бели униформи и гладко обръснати, са ужасени от вида на тази връхлитаща ги сурова мощ. Така цяла една гръцка дивизия се обръща в панически бяг обратно в уютата на далечните си окопи, от които могат безопасно и „вероломно“ по византийски, да обстрелват българите, които няма да могат да се защитят. С това недвусмислено се показват ролите, които играят българи и гърци. Българите са призвани за героизъм и себеотрицание, докато гърците са достойни единствено за презрение.

Йордан Попгеоргиев запознава юношите и с „Превземането на Тутракан.“⁹⁸ Сам запасен офицер и участник в Тутраканската битка, Попгеоргиев проследява детайлно, ден по ден, сблъсъкът между българи и румънци, продължил от 2 до 6 септември 1916 г. Прави впечатление резкия контраст между този и останалите батални описания. Тук румънецът не е показан в тъмни и гротески краски, както е при турчинът и най-вече при гъркът. Да, румънецът е врагът, срещу който се изправя българският войник. Но той

⁹⁷ Под „гранати“ следва да се разбира „снаряди“.

⁹⁸ Ангелов, Христоматия..., 1920, с. 134-138

българите, е от много *интимен* характер. Основните черти от портрета на врагът-румънец са неговите количествени измерения – сред детайлен опис на маневри, въоръжение и сблъсъци, се заключава чисто и просто, че „без преувеличение при Тутракан беше битва една 45 хилядна армия“, като 28 хил. от нея пада в български плен. Все пак не е пропуснато да се напомни на децата за смисъла от този урок: „Тутракан е една голяма и хубава победа. В нея потомството ще намери голяма морална подкрепа да продължава делото на бащите. Един величествен паметник, въздигнат в Тутракан... ще разпръсква светлината на най-възвишените граждански и военни добродетели, защото народите живеят и се възраждат само чрез смъртта на най-достойните си синове.“⁹⁹ Посланието към ученика е да бъде достоен за да достигне „най-възвишените граждански и военни добродетели.“

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Националната идентичност е продукт на различни „естествени“ и нарочно „предизвикани“ процеси и фактори. В нея присъства представата за „ние“, построена както върху разказа за миналото на националната общност, така и вследствие на откритите различия между нея и заобикалящите я „други“. Идентичността се „моделира“ чрез историческия спомен и по-точно чрез начина, по който той се тълкува. „Моделирането“ може да бъде институционално (чрез училищното образование), но може да протича и в семейната среда. При вторият вариант държавата е по-често страничен наблюдател. В първият, обаче „моделирането“ на идентичността се налага от различни дългосрочни и най-често краткосрочни политически цели, които си поставят елитите на националната общност. В този смисъл, както казва и Бенедикт Андерсън, нацията е малко или много въобразена общност. Освен това, за добро или лошо, националната идентичност се явява конюнктурен и политизиран феномен.

Не всичко в българската национална идентичност е конюнктура. Героизмът на Българското средновековие, например, е константна величина, която не се влияе от текущия политически климат. Друг пример за това е постоянно (скрито и явно) пропагандираната любов на българина към учението и културата.

Два вида героизъм се вменява на българите. Единия е „юнашкият“ героизъм, чието проявление може да се открие в образите на царете-войни от Средновековието, във „въоръжените мъже“ на националноосвободителното движение, или в героизма на

⁹⁹ Ангелов, Христоматия..., 1920, с. 138

обикновения български войник в хода на Войните за национално обединение (1912-1918). Този героизъм, красив и романтичен до безумие, ни е представен като такъв най-вече от страниците на учебниците по литература. „Юнашкият“ героизъм е нужен за да се изтъкнат (реални или мними) положителни качества у българина, като виталност, жертвоготовност, мъжество: триумф на суровата мощ.

„Мъченическият“ героизъм, макар и да споделя някои общи показатели с „юнашкия“, стои на срещуположната страна. Той е нужен за да се издигне в култ фигурата на „падналата жертва“, която се сакрализира по този начин. Чрез нейното сакрализиране се сакрализира и целта, в чието име е паднала тя: Свободата на Народ и Отечество, все с главни букви. Затова и българският национален разказ говори за „робство“ – първо гръцко, сетне турско-фанариотско. Това се прави не от мазохистична любов към робството, а защото чрез страданието, което то носи (съвсем по християнски) *народът* се облагородява и възвисява. Веднъж поставен на пиедестал, този мъченически героизъм задължава всички, които се чувстват съпричастни към националната общност, да защитават нейното име и „добруване“. Задължават се да защитават завоюваните от нея блага. И най-сетне, нещо типично за българската държава в разгледания период: задължават се да продължат делото ѝ в защита и приобщаване на своите братя и сестри в една политическа общност (държава).

Гъркът, независимо от епохата или конкретната ситуация, в която е представен, е неизменно в ролята на антагониста, на пълния огледален образ на „добрия“ българин, но с отрицателен знак. На гъркът са вменени всевъзможни злини и недостатъци, почти изключително насочени само към българинът, който е принуден да им противодейства. Всичко това превръща „гъркът“ в един почти демоничен образ, който винаги и във всичко преследва „добрия“ българин.

Другият „лош“ е турчина. Неговата, обаче, „лошотия“ съвсем не е така всеобхватна, нито така категорично неоспорима като гръцката. Още при описанието на Завоеванието през XIV век за византийците се казва, че „развъртели“ българите, та затова последните губят държавата си, а в същото време за турците се казва, че са се били „храбро“. Образът на турчина не е нито така категорично демоничен като този на гърка, нито дори винаги задължително „лош“.

След катаклизъмът в политическия, обществен и икономическия климат, последвал края на Първата световна война, и авторитарния земеделски режим, който се носи на неговия гребен, се наблюдават някои промени в отношенията спрямо „лошите“. Преди всичко те се обострят, което е и в синхрон с радикализацията на обществото, след

унижението (както го наричат съвременниците му), наречено Ньой. Обострянето се изразява в твърде крайните портрети както на гърци, така и на турци, като османското завоевание достига мащабите на апокалиптично събитие. Това не се прави без причина. Тя е продиктувана от нуждата на победения народ да му бъде припомнена героичността на неговите предци – юнашка и мъченическа – извоювана в един толкова тежки и „тъмни“ периоди, като загубата на българската държавност и оцеляването на „българското“ в рамките на една чужда нему среда. Моментната политическа нужда (конюнктурата) тук е лесно уловима: след краха, последвал края на Първата световна война, на сломения и победен българин му е нужен пример за подражание. Това е една напълно реална нужда, продиктувана от неоспорими и особено тежки причини.

Българският национализъм, през цялото време на разглеждания период, остава чужд на агресията и омразата спрямо „другия“. Той е подчертано етнически и носи идеята за национално обединение на българската етническа общност в общи (български) граници, но едновременно с това е с добре изразени самозащитни функции. Те се изразяват в сентенцията „своето не даваме, чуждото нещем“. Така от една страна ясно се очертават границите на българското етническо пространство, към което е и насочен погледа на държавата и елита, но едновременно с това се очертават и също толкова отчетливо чуждите етнически пространства, към които не се пропагандират агресивни апетити. Една особено красива част от българския национализъм, от този период, е факта че писмеността, „книгата“ и културата са съставна част от неговата пропаганда.

Учебниците по история и литература формират представата, че българската нация възниква първо като културен и образователен факт, и едва след това като политически. Началото на това е положено още от отец Паисий и е продължено от българските елити през XIX и е продължено от техните наследници. Това е и едно от основните „положения“, определящи българската нация като етническа (от немски тип), а не гражданска (от френски).

Немите и скромни герои на този разказ са неговите автори. Някои от авторите на учебници по историята, активни през XIX век, са хора без формално завършена степен на образование, но въпреки това хора дейни, учители, общественици и издатели. Такъв, например, е Драган Манчов, който освен активна обществена, журналистическа и учителска дейност, е и участник в Старозагорското въстание, нееднократен политически затворник и заточеник (в рамките на Османската империя) и авторитетен книгоиздател в следосвобожденски Пловдив. Други автори излизат гръмка и рязко извън орбитата на

„обикновеното“ и навлизат в ареала на ренесансовия идеал за всестранно развитата личност. Такъв е Стефан Савов Бобчев, който въпреки скромното си рождение в едно северно балканско градче, прекарва няколко години във Военномедицинското училище в Цариград, след което се включва дейно в националноосвободителното движение, прекарва няколко години като политемигрант в Русия и Влашко, за да се окаже след това руски военен кореспондент в хода на войната от 1877-1878 г. В следосвобожденска България завършва право в Одеса и става забележим общественик, изследовател, университетски преподавател и политик в Източна Румелия и Княжество България.